

Михайло Гутор

ШОА в історії єврейських громад Івано-Франківщини:
Городенка, Делятина, Долини, Єзупіля, Журіва,
Заболотова, Ільців, Калуша, Коломиї, Косова.

Національний історико-меморіальний заповідник «БабинЯр»
Київ-2024

Передмова

Голокост ... Що це? Апокаліпсис? Чума ненависті до цілої нації?

Що це за ідеологія, що вражає ретельною продуманістю і докладною розробленістю заходів, спрямованих в першу чергу на повне знищення цілого народу?

Єврейський Голокост був описаний в книгах Елі Візеля, єврейського письменника, що пройшов крізь пекло Аушвіца і Бухенвальда. Після його першої книги "І світ мовчав", що вийшла в 1956 році, слово "голокост" стали писати з великої літери.

З початку дії режиму нацистів були засновані концентраційні табори, куди відправлялися євреї, цигани та інші жертви расової та етнічної ненависті. Для контролю над ситуацією створювалися табори примусової праці, гетто для єврейського населення. Для подальшої депортації людей діяли пересильні табори. Величезна їх кількість функціонувала по всій Німеччині та на окупованих територіях.

У 1938 році світ потрясли події "Кришталевої ночі". Це був скоординований погром євреїв, безліч з яких було покалічено або вбито, тисячі людей були відправлені в концтабори.

Окупація німецькими нацистами України відкрила нову, страхітливу сторінку в її історії. Принесені сюди окупантами расистські ідеї стали фатальними для євреїв. Розмірковуючи над їх роллю в Голокості, ізраїльський учений Дж. Тененбаум стверджує: нацисти зробили теорію еволюції тваринного світу невід'ємною частиною своєї ідеології. «Їхній політичний словник був насичений такими словами, як простір, боротьба, відбір і викорінення... Вони не приховували наступного силлогізму своєї логіки: світ – це джунглі, в яких різні народи ведуть боротьбу за територію. Виграє сильніший, натомість слабший гине чи його вбивають. Чужі раси є загрозою безпеці. Євреї – це чужий елемент, і до них має бути застосований закон джунглів, котрий є законом божественним. Якщо такі визначальні постулати, то яка місія може бути більш високоморальною, ніж знищення євреїв? Тут закінчується силлогізм – і відкриваються двері газових камер»¹.

Фізичному знищенню більшості євреїв Західної України передувало їх обмеження в правах, примус носити спеціальні знаки, відмежування від «арійського» світу й концентрація в гетто, пограбування й поневірвання...

Як це стало можливим? Де проходила та грань, за яку не можна заходити, за якої люди переставали бути людьми?

¹ Михман Д. Историография Катастрофы. Еврейский взгляд: концептуализация, терминология, подходы и фундаментальные вопросы; [пер. с англ.] / Д. Михман. – Днепропетровск, 2005. – С. 36.

Городенка²

Городенка, 1906-1914 рр.³

Уперше в літописах Городенка згадується під 1195 роком. Це було поселення землеробів та ремісників. З 1349 року Галичина — під владою Польської корони.

Виборним актом короля Яна II Казимира від 13 лютого 1668 року Городенка отримала Магдебурзьке право. Тоді місто входило до складу Галицької землі Руського воєводства з центром у Львові, але саме не творило якоїсь адміністративної частини, а належало до Коломийського староства.

Надання Городенці міського самоврядування створило сприятливі умови для розвитку ремесла і торгівлі, що зумовило наплив переселенців — переважно вірменів та євреїв.

З кінця XVII століття, Городенка стає значним релігійним центром Покуття, де окрім монастиря Василіян, який мав 2 церкви на середмісті та передмісті діяло 9 церков. У 1706 році в місті постав монументальний вірменський костел.

З 1599 року Городенка перейшла у власність магнатського роду Потоцьких.

Головним будівничим міста в XVIII столітті, був граф Микола Василь Потоцький. Сам граф мав бажання створити в Городенці «магнатську столицю». За період життя діди́ча в Городенці, було збудовано палац (не зберігся), Велику синагогу, монастир місіонерів, лютеранську каплицю, костел Непорочного Зачаття Діви Марії, церкву Успіння Діви Марії, мурований

² Horodenka // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa : Druk «Wiek», 1882. — Т. III. — S. 134—136. (пол.). URL:http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_III/134

³ URL: <https://kresy.org.pl/10026265,foto.html?idEntity=8478802>

триарковий міст «Три мости», місто було місцем постійного перебування щорічного польсько-турецького ярмарку, що надзвичайно сприяло його розвитку, як торгового центру.

1772 року (після першого поділу Речі Посполитої) Городенківщина в складі Галичини дісталася Габсбургам. Під час правових, освітніх і релігійних реформ австрійського імператора Йосифа II, які він здійснював у дусі європейського просвітництва, у 80-х роках XVIII століття було ліквідовано обидва городенківські монастирі. У 1788 році відкрито першу світську школу з німецькою мовою навчання.

В часі II Речі Посполитої Городенка була центром повіту Станіславівського воєводства.

Також у місті знаходився комісаріат прикордонної служби (Straży Celnej "Horodenka").

У вересні 1939 р. розміщувалися 216-та і 217-та ескадрильї польських бомбардувальників.

Між груднем 1941 р. і вереснем 1942 р. в Городенці існувало єврейське гетто, до якого переміщувалися євреї з околиць, а також з Угорщини. Гетто було ліквідовано шляхом переміщення євреїв у табір смерті у Белжець. За підрахунками, загинуло 3250 євреїв, що мешкали у Городенці⁴.

Городенка, будівля товариства «Сокіл». 1915 р.⁵

⁴ Холокост на території СССР: Энциклопедия, Москва, 2009, ISBN 978-5-8243-1296-6 с. 229-230.

⁵URL: <https://kresy.org.pl/9066586,foto.html?idEntity=8476968>

Єврейська громада⁶

Євреї почали селитися в Городенці в XVI столітті, але найбільший приплив їх відбувся після надання місту Магдебурзького права. У 1743 р. Потоцькі надали громаді привілеї на торгівлю та ремесло; було виділено ділянку під будівництво синагоги та кладовища. У середині XVIII століття євреї виграли економічну конкуренцію з вірменами. У 1775 році в Городенці проживало 863 єврейські родини. Євреї з Городенки та околиць торгували зерном, деревиною та сіллю; займалися виноробством, пивоварінням, тримали постійні двори; вони були орендарями та управителями маєтків.

У середині XVIII століття в Городенці з'явилися прихильники сабатіанства, а потім франкізму. У 1760 р. утворилася група прихильників хасидизму. Його очолив Нахман Городенківський (пом. 1780), найближчий учень Баал Шем Това.

У XIX столітті єврейське населення Городенки постійно зростало. У 1900 р. їх було 4255 осіб із загальної кількості населення 11613. Євреям належала майже половина місць у міській владі.

У 1898–1914 роках у Городенці існувала єврейська школа, яку фінансував барон Моріс де Гірш. У 1907 році був відкритий реформований хедер, де викладання велося тільки на івриті.

Під час Першої світової війни єврейські будинки були спалені, а дев'ять євреїв, звинувачених у шпигунстві, були повішені російськими військами.

У 1921 році єврейське населення Городенки налічувало 3048 осіб (із 9907 жителів).

5 липня 1941 року Городенку окупували угорські війська. У вересні 1941 року Городенка потрапила під німецьку окупацію. Ще більше погіршилося становище євреїв. 4 грудня 1941 року до Городенки прибули гестапівці з Коломиї. За їхнім наказом під приводом щеплення від тифу всіх євреїв зібрали в синагозі. Після відбору німці відокремили групу робітників. Наступного дня всі решта людей, приблизно 2,6 тис., у тому числі приблизно 1 тис вони вивезли у ліс на Дністрі, поблизу Семаківців і Михальче, а потім розстріляли. Тіла загиблих і ще живих поранених поховали у братській могилі.

13 квітня 1942 року німці розстріляли тут близько сотні євреїв. Після винищувальної операції в Городенці було створено гетто. 10 вересня 1942 року гетто було ліквідовано, а його мешканців відправлено до концтабору смерті в Белжець.

У березні 1944 року Городенку окупували радянські війська. На той час там залишилося лише кілька євреїв, але згодом вони виїхали. За переписом 2001 року євреїв у місті вже немає.

---

⁶Encyclopedia of Camps and Ghettos 1933-1945, ed. Martin Dean, vol. 2 (Bloomington: The United States Holocaust Memorial Museum, 2012), 780–781. URL: https://muse.jhu.edu/pub/3/oa_monograph/chapter/3209349; The United States Holocaust Memorial Museum Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933-1945, Volume II.

https://muse.jhu.edu/pub/3/oa_monograph/chapter/3209349; Євреї та українці: тисячоліття співіснування / Павло-Роберт Магочій, Йоханан Петровський-Штерн; переклад з англ. Оксани Форостини; ред. укр. вид. Валерій Падяк. – Вид. друге, доповн. – Ужгород: Вид-во Валерія Падяка, 2018. – 340 с.; URL: <https://ukrainianjewishencounter.org/media/01-%D1%94vre%D1%97-ta-ukra%D1%97nczi-tisyacholittya-spivisnuvannya-2018.pdf>; Соловка Любов, Оришко Світлана 150 із 150 тисяч... Голокост євреїв Прикарпаття, як складова етнодемографічної катастрофи Східної Галичини, Івано-Франківськ: Фоліант, 2019. – С. 181, 462-463.

Городенківські єврейські скаути (Napoar Nacijoni), 1936 р.⁷

Перший пам'ятник у Городенці радянська влада встановила на братській могилі біля села Семаківці. Пам'ятник мав короткий напис українською мовою, який не вказував ні на події, що там відбувалися, ні на національну приналежність жертв. У 1990-х роках до пам'ятника прикрутили табличку з інформацією чотирма мовами.⁸

Також у 1993 році на Великій синагозі в Городенці встановлено меморіальну дошку Голокосту. Меморіальну дошку внесено до Списку пам'яток історії та монументального мистецтва місцевого значення в Івано-Франківській області.

Євреї, що вижили, з Ізраїлю – встановили другий пам'ятник наприкінці 1990-х років на братській могилі на єврейському кладовищі в Городенці, де поховані жертви Акції 13 квітня 1942 року.

⁷Zdjęcie przekazała Fundacji Shalom pani Koka. L. Greif. URL: <https://sztetl.org.pl/en/file/77886?ref=city&nid=860>

⁸Соловка Любов, Оришко Світлана 150 із 150 тисяч... Голокост євреїв Прикарпаття, як складова етнодемографічної катастрофи Східної Галичини, Івано-Франківськ: Фоліант, 2019. – С. 181, 462-463.

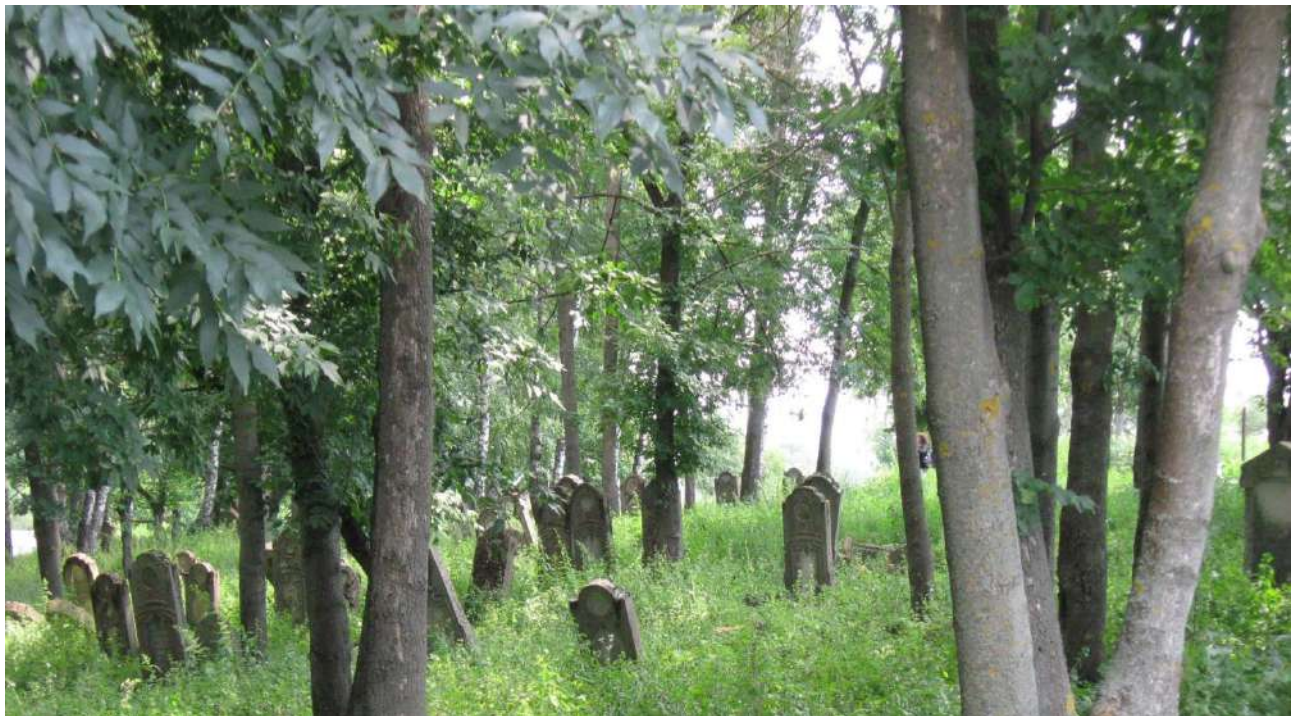

Городенка, будівля синагоги. 2013 р.¹⁰

Єврейський цвинтар у Городенці, 2013 р.¹¹

---

¹⁰URL: <https://sztetl.org.pl/en/file/47659?ref=city&nid=860>

¹¹ Точний час заснування цвинтаря невідомий. На старих картах його не позначали. Найдавніший збережений надгробок відноситься до кінця XIX ст., тож можна припустити, що цвинтар виник у цей період. URL: <https://sztetl.org.pl/en/file/18282?ref=city&nid=860>

Делятин, 1920 р.¹³

Делятин – селище міського типу Надвірнянського району Івано-Франківської області, яке є центром Делятинської селищної територіальної громади.

Делятин відомий з XIV століття, економічною основою для розвитку Делятина стало видобування солі та солеваріння.¹⁴

У 1554 році поселення отримало статус міста, а з 1579 року — статус міста з Магдебурзьким правом.

Після розпаду Австро-Угорщини місто Делятин¹⁵ було зайнято польськими військами, після радянсько-польської війни залишився у складі Станіславівського воєводства Польської Республіки. У вересні 1939 року Делятин був окупований СРСР, а в 1940 році отримав статус селища міського типу.

1 липня 1941 року місто було окуповане угорськими, а потім німецькими військами. Німці посилювали репресії щодо єврейського населення, включно з обов'язком виконувати тяжку примусову роботу на користь окупантів.

---

¹² Delatyn // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa : Druk «Wieku», 1880. — Т. I. — S. 950. http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_I/950; Клапчук В.М. Делятинщина: історико-географічне дослідження: монографія / В.М. Клапчук, М.М. Клапчук. – Делятин; Івано-Франківськ, 2007

¹³URL: <https://kehilalinks.jewishgen.org/delyatin/delatynpics.asp>

¹⁴Делятин – путівник. URL: <https://shtetlroutes.eu/uk/delyatin-putvnik/>

¹⁵Zarządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 28 lutego 1937 r. o ustaleniuu rządowychnazw miast.URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WMP19370690104>

Делятин, солеварня.¹⁶

Єврейська громада¹⁷

Перші згадки про євреїв в Делятині датовані 1767 роком. У місті тоді проживало 87 євреїв. Це були торговці та ремісники. У XVIII ст. у районі Делятина чимало євреїв були прихильниками Саббатая Цві (1626–1676); існує навіть легенда, що лжемесія особисто відвідував сусідню Коломию. У XVIII ст. Делятин перейшов у власність до графів Потоцьких, за правління яких єврейська громада отримала більше можливостей для економічного розвитку.

У XIX ст. Делятин був типовим галицьким штетлом. Протягом 1869–1871 рр. тартак і млин на річці Перемиска в Делятині орендував єврейський підприємець М. Зухер, а в 1872–1874 рр. – Т. Фішель. В 1912 р. в Делятині існував єврейський млин Х. Бльоха. Відомі імена власників господарств початку XX ст. – Яніна Бльох і Коппель Зайнфельд, котрі в Делятині збирали і продавали збіжжя. Власниками пекарні в Делятині на початку XX ст. були Муньо Клау і Самуель Цаудерер. В 1929 р. в Делятині функціонували 4 тартаки, власниками яких були єврейські родини: Бльохи, Фогелі, Ягри, Фрідфертіги та Кляйни. Млином на початку XX ст. володіли євреї Селіг та Мендель Коморнік. Делятинська електростанція у 30-х рр. XX ст. належала євреєві Шломо Бернштайнові. У 1862 р. лікарем у Делятині працював Соломон Кнопф, акушерками – Рифка Груббер та Рифка Мерл, а у 1930-х рр. лікарем на місцевому курорті був доктор медицини К. Бельштайн.

¹⁶ https://violity.com/ru/109274214-delyatin-dovga-adresa-do-1904-r?utm_source=also_like&utm_medium=delyatin-dovga-adresa-do-1904-r&utm_campaign=2200uah

¹⁷ S. Spector, G. Wigoder, *The Encyclopedia of Jewish life before and during the Holocaust*, New York 2001, vol. I, s. 300; L. M. Sołowka, *Delatyn*, [w:] *Holokost na teritorii SSSR*, red. I. A. Altman, Moskwa 2009, ss. 35-36; URL: <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/d/934-delatyn/99-historia-spoleczności/137232-historia-spoleczności>; URL: <https://shtetlroutes.eu/uk/delyatin-putvnik/>

Ринок в Делятині.¹⁸

Місто мало дві дерев'яні божниці, одна з яких стояла біля ринку (обидві споруди знищено за німецької окупації). Серед рабинів, які служили делятинській громаді у ХІХ ст., можна згадати такі імена: Нафталі Герц Теумім, Нафталі Ерліх, Азріель Ландау, а на початку ХХ ст. (бл. 1910) – Яків Гурвіц.

У 1895–1910 рр. в Делятині діяла єврейська школа, в якій у 1896 р. директором був Хаїм Бардах. У 1914 р. в єврейській школі викладали А. Фрідгабер, Е. Шехтель, М. Берляс, Х. Шехтер, М. Шульбаум.

Під час Першої світової війни багато мешканців Делятина воювали у складі австро-угорської армії. Російські війська вперше окупували Делятин 19 жовтня 1914 року. Згодом місто ще кілька разів переходило з рук до рук. У 1916 р. після наступу російських військ (так званий Брусилівський прорив), береги Пруту надовго стали лінією фронту. Протягом війни було знищено 80% міських споруд, переважно дерев'яних.

У міжвоєнний період містечко зберегло курортний статус. У Делятині проживали, зокрема: адвокати Яків Андерман, Вольф Блох, Адольф Фрідгабер, Ісаак Майер, нотаріус Бернард Гросман, чиновники Хміель Бадер та Ізидор Барлштайн. Іншими досить відомими містянами були вчителі Давід Дрімер та Фріде Гольц, купець Соломон Брітман, власник банку Абба Блох, ресторатори Самуель Бітман та Єгуда Гласер, власник кав'ярні Х. Бітнер, власники крамниці залізо-скоб'яних виробів Арон Абош та Самуель Вайнреб. Водночас серед місцевих євреїв більшість становили представники ремісничих професій – кравці, столярі, кушнірі, різники.

¹⁸URL: <https://castles.com.ua/deliatyn.html>

У XIX – на початку XX ст. у Делятині більшість євреїв дотримувались ортодоксальних традицій. Серед місцевих хасидів найбільше було послідовників Жидачівського, Садогірського та Вижницького цадиків. Серед євреїв молодшого покоління було чимало прихильників сіонізму. Тут діяли єврейські партії та організації, зокрема «Поалей Ціон» та молодіжна «Га-Шомер га-Цаїр».

В Делятині, варто звернути увагу на мурований дім, зведений відомим єврейським меценатом, бароном М. Гіршем. Будинок збудовано на початку XX ст. за проектом архітектора Леона Боргенішта з Надвірної. У 1932 р. споруда була відремонтована стараннями єврейської культурно-освітньої організації «Тарбут», яка займалася популяризацією освіти на івриті. У цій двоповерховій будівлі знаходилась велика бібліотека, читальня, зала клубу та помешкання директора закладу.

Друга світова війна та Голокост

У вересні 1939 р. Делятином проїжджали, зокрема, польські високопосадовці, котрі евакуювалися до Румунії, тікаючи від німців. Наприкінці вересня місто зайняла Червона армія; почалися депортації на Сибір та до Казахстану. Прихід угорських та німецьких військ у червні та липні 1941 р. знаменував найтрагічніший період в історії єврейської громади Делятина. У липні 1941 р. в містечку утворено юденрат. 16 жовтня 1941 р. нацисти розстріляли 1,9 тис. євреїв. Гестапівці вночі оточили містечко і почали перевіряти документи в мешканців. Німецька влада оголосила про реєстрацію євреїв нібито для одержання землі. Коли всі зібралися, їх оточили і повели до деревообробного заводу. Там відібрали молодих людей, котрих залишили для роботи, а старших повели до урочища Вільхівці і розстріляли.

Частину євреїв розстріляли у Станіславові під час другої акції. Під час третьої акції на кладовищі Делятина було страчено 200 євреїв з Татарова. Четверта акція відбулася у березні 1942 р.; тоді було розстріляно 456 євреїв: спочатку заарештовано місцевих євреїв (майже 200 людей), а згодом привезено євреїв із сусідніх сіл та містечок. Усіх їх привезли на єврейське кладовище і вбили. 200 євреїв з Делятина та околиць наприкінці 1942 р. були депортовані в табір смерті в Белжець.

П'яту акцію проведено у листопаді-грудні 1943 року. Гестапівці та солдати армії Власова вночі оточили Делятин і зчинили стрілянину. Людей, що в паніці вистрибували на вулицю, вбивали. Нацисти зібрали всіх євреїв на центральній площі містечка та жорстоко з них знущалися. Живих і мертвих євреїв завантажили на машини і вивезли до урочища Вільхівці. Під час цього побоїща загинуло 712 євреїв та 95 українців і поляків. Наприкінці 1943 р. місто було оголошене «вільним від євреїв». Єврейське майно нацисти розграбували та конфіскували. Всього упродовж 1941–1943 рр. нацисти на Делятинщині вбили понад 3 тисячі євреїв.

У березні 1944 р. радянські війська вперше зайняли Делятин, проте 19 квітня нацисти повернули собі місто. Остаточо радянська влада повернулася в містечко 26 липня 1944 року. В урочищі Вільхівці (північна частина міста) знаходиться братська могила розстріляних у 1941–1943 рр. жителів міста,

переважно євреїв. Тут встановлено меморіальний знак у пам'ять про жертв із написом трьома мовами.

Вільхівці – місце розстрілу євреїв у 1941–1943 роках, 2015 р.¹⁹

Спогади²⁰

Василь Григорович

Василь Григорович згадував: «Коли я почув, що там масовий розстріл, я пішов у ліс. Євреї приходили пішки і на вантажівках. Чоловіки-євреї вирили могилу в лісі, а жінки чекали та спостерігали за сценою. Німець обміряв форму могили, і євреї почали її копати. Німці сміялися і курили. Німецький офіцер наказав «Шіссен» і стрілець вистрілив з гвинтівки Маузер по десяти чоловікам, які стояли на дошці».(Свідок №1847, допитаний у Делятині 07.09.2013).

Пам'ять

Сьогодні існує два земляцтва євреїв-вихідців із Делятина, у Нью-Йорку та Ізраїлі. На початку 1990-х років голландський режисер Віллі Ліндвер відвідав містечко разом зі своїм батьком, Берлом Нухімом, сім'я якого походила з Делятина та загинула тут під час Голокосту. Його фільм «Return to myshetel

¹⁹Фото Віктора Загреби. Цифрова колекція Осередку «Брама Гродзька – Театр NN». (www.teatrnn.pl)

²⁰URL: <https://yahadmap.org/#village/delyatyn-deliatyn-deliatyn-delatyn-ivano-frankivsk-ukraine.637>

Delatyn» (Повернення до мого штетлу Делятина) розповідає історію родини та єврейської громади містечка. Серед героїв стрічки Анна Йосипчук – єврейка, котра до війни вийшла заміж за українця та прийняла християнство, завдяки чому їй вдалось урятуватися в часи нацистської окупації. Після війни вона стала мером Делятина.

Цвинтар

Ще одним місцем, на якому збереглися сліди єврейської громади Делятина, є цвинтар. На кіркуті збереглося понад 100 мацев. Частину з них у радянські часи використано для прокладання дороги, а сам кіркут не був огороженим. Сьогодні навколо цієї території є огорожа, деякі мацеви повернуто на місце, а на брамі встановлено меморіальну таблицю.

Мацеви на єврейському цвинтарі в Делятині, 2015 р.²¹

---

²¹ Фото Віктора Загреби. Цифрова колекція Осередку «Брама Гродзька – Театр NN» (www.teatrnn.pl). Точний час заснування цвинтаря невідомий. Але оскільки на мапах Австро-Угорської імперії він фігурує у 1880-х роках, то можна припустити, що цвинтар виник у XIX столітті. Найстаріший збережений надгробок відноситься до 1893 року.

Долина²³

Місто засновано в 979 році, коли було відкрито соляні джерела на цій території. Історію описали отець Теокліст в 1112 році та інженер Фелікс П'єстрак в 1900-х роках, який досліджував долинське солеваріння

Територія сучасного Долинського району (в тому числі, околиці міста Долини) відома як місце видобутку солі з X століття²⁴. У внутрішній зоні Передкарпатського прогину в смузі розвитку воротищенської соленосної формації міоцену знаходяться кілька соляних родовищ, одним з яких є Долинське родовище кам'яних солей.

Легенда говорить, що Долина виникла, як і належить за назвою – у гірській долині, в якій вівці князя Андрійовича із Ілмені виявили соляні джерела. "Береги цих джерел були білі, наче вкриті памороззю, – цитує давній

²² Dolinamiasteczko, Doliniańskipowiat // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wieku», 1881. — Т. II. — S. 95. (пол.) — S. 95—101. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Slovník_geograficzny/Tom_II/95Музей в Долині З історії Долини. URL: <https://www.boychkomuseum.com/statti/z-istoriji-dolynu-vypusk-1/>:Долина. Три погляди з минулих літ [Текст]: [збірник] / Фелікс П'єстрак, Яніна Костов'єцка, Францішек Стемлер; [літ. пер. з пол. Ю. Петрухіна; ред. Г. Максимів]. - Київ: Український пріоритет, 2018. - 143 с.: іл. - Бібліогр. в кінці гл. (нарис "З минувшини Долини" Я. Костов'єцкої). - Пер. изд.: Szkic monograficzny salindolinskiých; Z przeszłości Doliny; Ludzie Doliny / Feliks Piestrak, Janina Kostowiecka, Franciszek Stemler. - 1907; 1936; 1991. - 1000 прим. - ISBN 978-617-7398-97-3

²³URL: <https://web.archive.org/web/20201231120313/https://zbruc.eu/node/11014>

²⁴ Долина // Украинская Советская Энциклопедия. том 3. Киев, «Украинская Советская энциклопедия», 1980. стр.426-427

переказ інженер Фелікс П'єстрак у своїй книзі "Шкіц монографічний салін долинських", виданій у Львові в 1907 році.

Перша згадка про солеваріння в Долині міститься в грамоті короля Сигізмунда I, якою він у 1525 році поновив Магдебурзьке право у місті, встановивши дати проведення ярмарків і дозволивши міщанам «виробляти сіль в тих кількостях і якості, як в Коломиї, і продавати її жителям тих земель, які віддавна її споживали, без шкоди для коломиїської ропи».

З відомостей, які публікує Фелікс П'єстрак відомо, що в той час були укладені контракти на постачання з Долинської солеварні 6000 бочок солі якимсь російським капітаном Яном Каупом, покупцями долинської солі були також єврей із Бучача Йосип Соломон і львівський купець Степанович. За даними 1869 року Долинський повіт мав 2517,62 км² і посідав перше місце у всій Галичині. У Долині проживало 6638 жителів, із них: 2076 – греко-католиків, 2135 – римо-католиків, 1980 – юдеїв і 447 – протестантів.

У 1875 році відкрили залізничну станцію Долина і залізницю, яка з'єднала Стрий і Станіславів,— так звану Залізницю Ерцгерцога Альбрехта. Це відкрило нові можливості для транспортування солі з Долини.

У 1939 році в місті проживало 10 400 мешканців (3550 українців, 3600 поляків, 200 латинників, 2250 євреїв і 800 німців та інших національностей)²⁵.

У вересні 1939 року Долина була окупована Червоною Армією. 2 липня 1941 року місто було захоплене угорськими військами, які за місяць передали місто під німецьку окупацію, їхня адміністрація керувала до 1944 року.

Угорські війська передають владу німецьким військам. Станіславів, серпень 1941 р.²⁶

²⁵ Володимир Кубійович. Етнічні групи південнозахідної України (Галичини) на 1.1.1939, стор. 20 — Вісбаден, 1983. — 205 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/10893/file.pdf>

²⁶ URL: https://www.youtube.com/watch?v=obcQ2VC5Yk8&ab_channel=%D0%A2%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D1%80%D0%B0%D0%B4%D1%96%D0%BE%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D0%BF%D0%B0%D0%BD%D1%96%D1%8F%D0%92%D0%95%D0%96%D0%90

Єврейська громада²⁷

Геврейська громада жила з найдавніших часів окремішнім життям, керованим кагалом (рада єврейської старшини), дотримуючись своєї релігії, традицій і обрядів. Долинські євреї в основному були релігійними ортодоксами – хасидами, мали свою синагогу, рабинів, при божниці діяла релігійна школа (хайдер), дітей направляли вчитися виключно до польської школи людової і до польської приватної гімназії, підтримували стосунки з поляками, окремі ополячувалися.

Євреї мешкали в так званому єврейському місті, в основному на сучасній вул. ім. Шептицького (від площі ринкової – нині меморіальний комплекс) до повороту на Оболоню. У цих же спорудах розміщувалися й торгові заклади, м'ясарні, пекарні, майстерні, послугами яких користувалися не тільки міщани, але й мешканці довколишніх близьких і далеких сіл.

На початку 19 ст. у Долині євреї орендували майже половину з 26 діючих жуп (солеварень) міста.

Долина, учні із «Бейт Якова». У нижньому ряду другий справа Тунзія Франкель, 1938 року.²⁸

Ось як про долинських євреїв пише у «Спогадах» Омелян Антонович (йдеться про початок 20 ст.): «Понад 95 відсотків усіх крамниць у місті були жидівські. Українська кооператива «Сила» і польське «Кулко рольніче» були винятком; приватних споживчих крамниць, крім жидівських, не було взагалі. Усі м'ясні крамниці, так звані ятки, в яких власники різали худобу і продавали

²⁷ Wasintynski B. Ludnosc Zydowska w Polsce w wiekach XIX i XX, Warszawa, 1930. URL: <https://www.sbc.org.pl/dlibra/publication/33578/edition/32588>; Ярич Іван Колонізація. URL: <https://www.boykomuseum.com/statti/z-istoriji-dolyny-vypusk-1/kolonizatsiya/>

²⁸ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/photos/3884602>

воловину, телятину і баранину, належали жидам, лише м'ясарі із свининою були переважно у руках українців і рідше поляків... У долині було кілька пекарень, власниками яких теж були жиди, усі корчми були жидівські. Найбільша корчма у Долині була пивоварня Крерсфельда...Окрім торговців, склепарів і корчмарів, жиди також були ремісниками, переважно кравцями, в меншій мірі шевцями і бляхарями. Виключно жиди були власниками і візниками, так званих фіякрів, які довозили подорожніх до і від залізничної станції...Жиди становили також поважну кількість професійної інтелігенції, переважно лікарів, адвокатів, і я сказав би, що у тих професіях вони складали понад 60 відсотків, а решту заповнювали поляки й українці. На початку 20-их років у Долині не було жодного лікаря-українця. Був лише один українець – адвокат Данилович»²⁹

Молодіжна група руху "Gordonia". Долина, 1939 р.³⁰

У 20-30-х роках минулого століття єврейська громада мала у Долині найкращу бібліотеку «Safah Betura» Якою могли користуватися не тільки євреї. У ній 95% книжок були на польській мові, не лише польських авторів,

²⁹ Антонович О. Спогади / Омелян Антонович. — Київ; Вашингтон: АО «Август», 1999. — С. 19-20. — 392 с.: іл.

³⁰ Яд Вашем, архівний підпис 4826/1. URL: <https://collections.yadvashem.org/en/photos/search-results/Dolyna?page=1>

але й переклади письменників Франції, Англії, Німеччини. Утримувалась бібліотека за кошти членів бібліотеки. Працювала з 16 до 20 години від понеділка до четверга.³¹

Єврейська громада розгорнула у Долині широку сітку своїх громадських організацій. На 1935 рік у місті нараховувалось 18 єврейських товариств.

Синагога³²

Долина, колишня єврейська синагога, перетворена на сучасну церкву євангелістів. 2019 р.³³

У м. Долина в ХІХ ст. була дерев'яна синагога, малих розмірів. Стояла вона між теперішньою вул. Шептицького та синагогою. Очевидно, вона не задовольняла потреб громади і тому в 1897 р. євреї розпочали будувати нову цегляну синагогу, будівництво якої, в основному, закінчили в 1932 р.

Нова синагога двоповерхова, прямокутна в плані, розміром 19 на 21 м., мурована з цегли, на бетонному фундаменті. На цокольному поверсі розміщувалися підсобні приміщення. Перший поверх – обрядовий зал, мав красивий інтер'єр, залишки якого можна було бачити ще в 1980 році. З трьох сторін залу влаштовано просторі балкони. Стеля у вигляді куполів, пофарбованих в блакитний колір з золотими зірками по ньому. Вікна першого поверху великі, з циркульним завершенням; цокольного – дещо менші, прямокутні. Дах двоскатний з оцинкованої бляхи. Бокові фронти вимурувані вище даху і завершені уступама, які накриті черепицею. Карниз

³¹За спогадами Сало Еніса, колишнього жителя Долини, згадуваного у книзі Ф. Стемлера «Люди Долини» стор. 155.

³² Борис М. Дім молитви (колишня синагога) / Михайло Борис // Борис М. Обереги нашої спадщини. – Долина, 2006. – С. 47–51.; Васильович В. Дім молитви в Долині / Василь Васильович // – Свіча. – 1995. – 17 травня; Козій Р. Синагога / Роман Козій // Історія Долини. – Долина, 2015. – С. 205–206; 3 історії Долини: зб. іст.-краєзн. ст. – Вип. 1. – Долина, 2009. – С. 20–22; Церква і духовенство // Стрийщина: іст.-мемуар. зб. / ред. І. Пеленська, К. Баб'як. – Нью Йорк, 1993. – Т. 3. – С. 228.

³³ URL: <https://yahadmap.org/#village/dolyna-dolina-ivano-frankivsk-ukraine.622>

має декоративне оздоблення у вигляді тригліфів (зубчиків). Зовнішньої штукатурки не було.

Користувалися нею євреї не довго. У 1942 р. німецькі нацисти знищили євреїв, синагогу пограбували і перетворили на склад. В ній склали зібране з населення зерно та інші продукти, які потім вивозили до Німеччини.

Уже в 1964 р. будинок синагоги районною комісією визнаний аварійним, був проданий міською радою райспоживспілці і після незначного ремонту використовувався, як склад продромтоварів, аж до 1991 р.

З проголошенням незалежності та відновленням релігійного життя, будинок синагоги викупила в райспоживтовариства громада Євангельських християн баптистів.

Нові господарі укріпили конструкції, підсилили стіни і перекриття, поремонтували дах. До головного фасаду добудували вхідний тамбур, що завершується двома, конічної форми, шпилями. Заново проведено оздоблювальні роботи у всіх приміщеннях. На цокольному поверсі є малий і великий гостьові зали, котельня і кухня, приміщення недільної школи для дітей, бібліотека. Гарно оздоблений головний обрядовий зал та балкони. Нові вхідні двері виготовив житель Долини п. В. Струсь з батьком. Фасад будівлі поштукатурено теразитовою штукатуркою світло-сірого кольору.

Завершено роботи і посвячено Дім Молитви в 1995 р. Мало що нагадує тепер про те, що тут була синагога. Хіба тільки таблиця "Десять заповідей Божих", виготовлена з дерева, яка чудом збереглася ще з часів діяльності синагоги, дбайливо відреставрована і встановлена в ніші стіни в малому залі.

Долина, територія єврейського цвинтаря. 2017 р.³⁴

³⁴Єврейський цвинтар (вул. Винницьких) площею 0,5 га огорожено. За часів СРСР з цвинтаря зникли мацеви. На ньому збудовано охель. URL: <https://vanishedworld.blog/2017/07/08/on-galician-roads-again/#jp-carousel-3508>

Голокост³⁵

Операція Рейнхард³⁶

У Долині єврейська громада жила в окремому від християн районі, тому німецькій адміністрації не довелося проводити переселення в місті для створення гетто. У цьому районі також проживати євреї з довколишніх міст та сіл, зокрема: з Рожнятина. Хоча гетто так і не було офіційно створено, у спогадах його мешканців район часто називали гетто.

На початку серпня 1942 року підрозділ *Sipo*³⁷ під командуванням Рудольфа Мюллера отримав наказ від Ганса Крюгера здійснити масове знищення євреїв у Долині. Спочатку планувалося відправити євреїв з Долини до табору смерті в Белжець, але через брак вагонів було вирішено розстріляти визначену кількість людей. Юденрат отримав наказ передати 1200 осіб, але його голова відмовився виконати наказ.

3 серпня німецькі поліцейські провели облаву, в результаті якої затримали та зібрали на ринковій площі близько 3,5 тис. осіб. Деякі люди були вбиті під час облави та на базарній площі. Після відбору певну групу сильних і здорових мешканців гетто відправляли до трудових таборів, у тому числі й до Вишківа. Решту приблизно 2500 осіб вивезли на єврейський цвинтар і там розстріляли. Німці ретельно обшукали одяг розстріляних, а потім змусили місцевих не євреїв засипати рови, де відбувалися розстріли.

Деяким вдалося втекти і уникнути розстрілу. З них близько 50 пішли в партизанські загони. Пошуки євреїв, які переховувалися в лісах, тривали практично до кінця німецької окупації. Лише кілька євреїв з Долини пережили війну.

Біля колишньої синагоги на вул. Південна – братська могила та пам'ятний знак жертвам Голокосту.

---

³⁵ Kruglov A., Dean M., Dolina, [w:] The United States Holocaust Memorial Museum Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945, Megargee G.P., Dean M. [red.], t. II, cz. A, Bloomington–Indianapolis 2012.; <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/d/889-dolina>; Кіндюх Т., Ярослав Медведик: Євреїв у яму, як оселедців, складали, „Вікна”, 23 листопада 2016. URL: <https://vikna.if.ua/news/category/articles/2016/11/23/63962/view>; Relacje z czasów Zagłady. Inwentarz, t. I–VII, Żydowski Instytut Historyczny, Warszawa 1998–2011.; URL: <https://teatrnn.pl/ar/dolina-akcja-reinhardt/>

³⁶ Операція Рейнгард або Рейнгардт (нім. Aktion/Einsatz Reinhard/Reinhardt) — кодова назва державної програми Третього рейху щодо систематичного винищення євреїв і циган в генерал-губернаторстві. В ході «Операції Рейнгард» з липня 1942 року по жовтень 1943 року в трьох таборах смерті (Белжець, Собібор і Треблінка) були вбиті понад два мільйони євреїв і близько 50 000 циган з п'яти округів генерал-губернаторства (Варшава, Люблін, Радом, Краків і Галичина).

³⁷ Поліція безпеки Третій Рейху, Sicherheitspolizei (англ. Security Police), часто скорочений як SiPo, був терміном, який використовувався в Німеччині для поліції безпеки. У нацистську еру це стосувалося державних політичних і кримінальних органів безпеки. Він був створений об'єднаними силами Гестапо (таємної державної поліції) і Kriminal polizei (кримінальної поліції; Kripo) між 1936 і 1939 роками. Як офіційне агентство SiPo було включено до Головного управління безпеки Рейху (RSHA) у 1939 році, але цей термін неофіційно використовувався до кінця Другої світової війни в Європі

Хронологія Голокосту

Серпень 1941 р. – розстріл групи євреїв з Угорщини та місцевих жителів.

Осінь 1941 р. – перевезення євреїв в Долину з Рожнятина та інших довколишніх міст.

Весна 1942 р. – розстріл на єврейському кладовищі, 300 жертв.

Весна – літо 1942 р. – транспортування кількох сотень людей з Рожнятина та інших довколишніх міст.

Січень 1942 р. – вивезення людей до таборів у Карпатах.

Початок серпня 1942 р. – єврейська громада налічує близько 3500 осіб.

1942 р. – перевезення євреїв до Брошнева.

3 серпня 1942 р. – перевезення євреїв до трудових таборів, зокрема у Вишкові; остаточна ліквідація гетто.

3 серпня 1942 р. – розстріл на міському та єврейському кладовищі, 2500 жертв.

Німецькі архіви

«Коли зйомки закінчилися, я пішов на місце. Зі мною був австрієць Ф. з німецької армії. Він прийшов зі мною на єврейський цвинтар. Я його добре знав, він був у Долині. Він хотів побачити могили. За моєю оцінкою, це була могила розміром шість квадратних метрів. Це було як цистерна. Дві інші могили були менші за першу. Вони вже були заповнені та накриті. Кров текла всюди, як вода по землі. Коли Ф. побачив це, він сказав мені: «Дорогий Господи, хто може це виправдати?» [Свідчення Франца Р., дане в Нюрнберзі 17 серпня 1964 р., В162-5003].

Праведники

Під час німецької окупації євреї міста всілякими пособами намагались рятуватися, щоб уникнути німецької розправи. Єврейське населення, яке не встигло втекти з міста у довколишні ліси, перебути лиху годину в українських та польських сінях, що їм допомагали вижити, а це майже три тисячі осіб, 31 серпня 1942 р. розстріляне на єврейському цвинтарі.

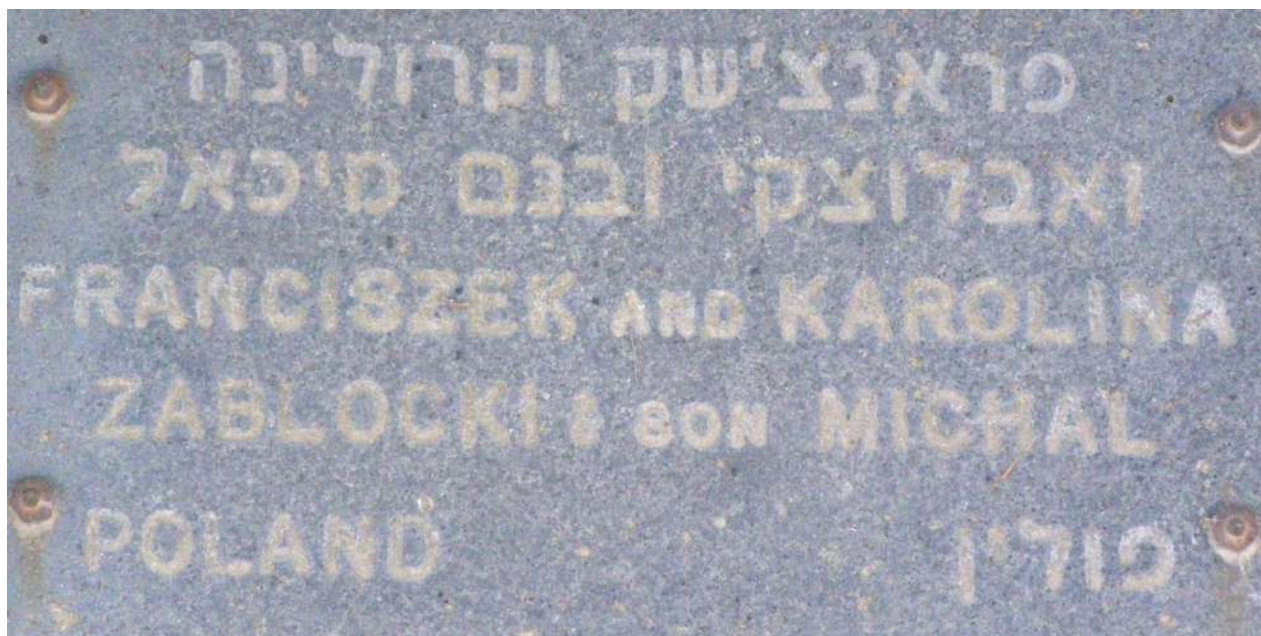
У Долині було налагоджено і відпрацьовано систему переховування євреїв у підземних криївках довколишніх лісів, в тому числі тих, що прибилися сюди організованим шляхом з Дрогобича, Стрия і Львова, котрі втекли з гетто, до будинку Теодора Коляджина, що розташовувався між Долиною і Яворовим, звідки їх забирав Іван Горинь з Горіштя (куток м. Долини), допроводжував до сховків Під Запустом. Керував тими надто небезпечними операціями долинянин Станіслав Бабій. Він для забезпечення переховуваних навіть організував напади на німецькі склади, крамниці не тільки в Долині, але й найближчих селах. По суті, це вже діяв партизанський загін, який засвітило гестапо. Воно вчинило у 1943 р. провокацію, заславши своїх людей, зокрема чеську євреюку, яка ввійшла в довіря, а опісля видала гестапо усіх, хто був причетний до цієї справи. Таким чином постраждали мешканці Долини з кутків Під Запуст, Бабієва Гора, Гусаків, Полуванки, котрі мали зв'язки з Бабієвими партизанами, підтримували переховуваних. Першого листопада 1943 р. суд гестапо за допомогу євреям прирік на кару смерті 48 українців і поляків, що було негайно виконано.

Під час німецької окупації сім'я Заблоцьких, яка жила у Долині, надавала допомогу євреям. У 1986 році Інститут Яд Вашем присвоїв Францишеку, Кароліні та Міхалу Заблоцьким звання «Праведник народів світу».

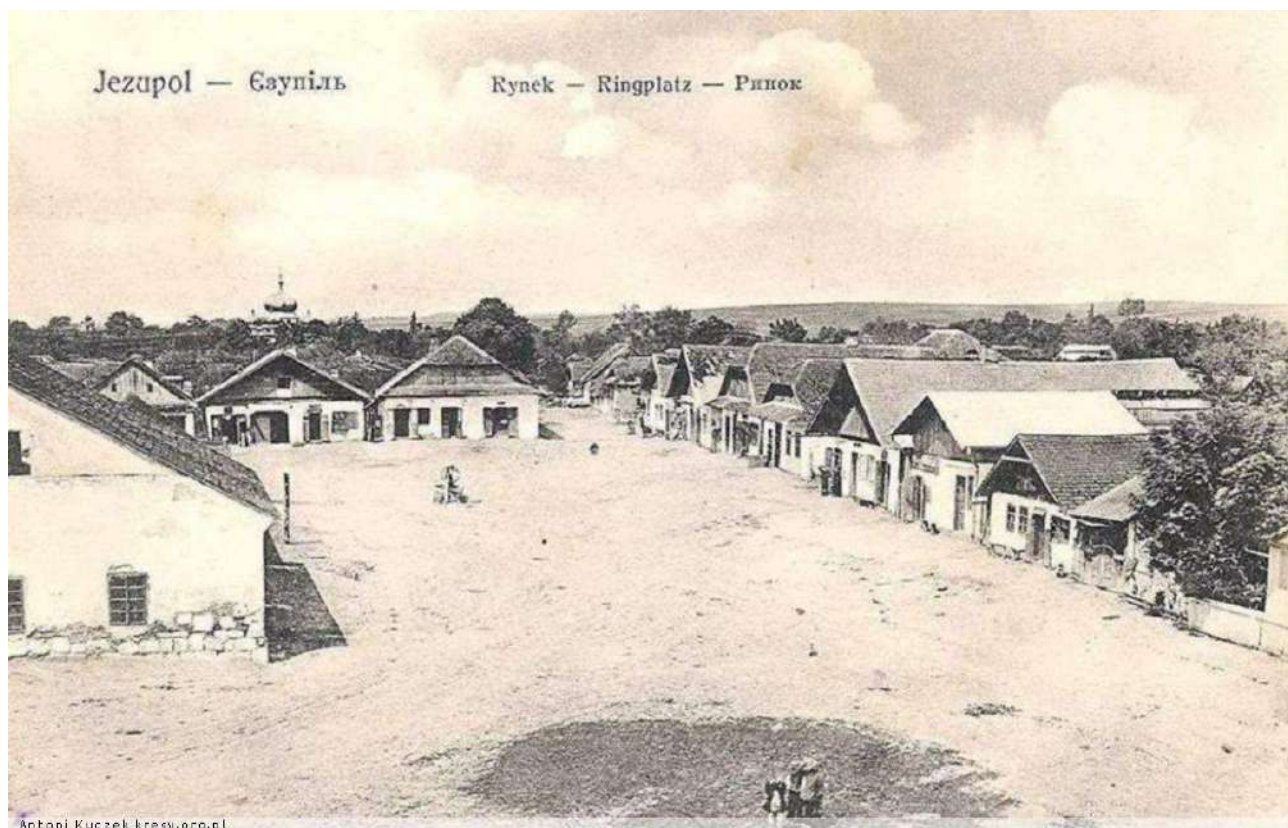
Долина – братська могила жертв Голокосту. 8.09.2013 р.³⁸

Пам'ятний знак Праведників народів світу Заблоцьких.³⁹

³⁸URL:<https://sztetl.org.pl/en/file/71294?ref=city&nid=889>

³⁹URL:<https://righteous.yadvashem.org/?search=Zablocki%20Franciszek%20&searchType=righteousonly&language=ru&itemId=4045039&ind=0>

Єзупіль, площа ринок. 1920 р.⁴¹

Єзупіль (за часів СРСР — Жовтень), 7 листопада 1435 — перша відома письмова згадка про село (лат. villa), яке тоді називалося Чешибісами (Чешибіш), у записі № 32 «Найдавніших записів галицьких судів 1435—1475 років»⁴².

У часи власності Бучацьких сільце стало, за свідченням історика Яна Длугоша, містечком⁴³.

Згідно з народним переказом, під час наїзду татар польський шляхтич Якуб Потоцький втікав від них на своєму коні-румакові. Він переплив Дністер, але кінь ніяк не міг вскочити на стрімкий берег. Воєвода вигукнув: «Єзус-Марія!» — кінь виніс його на суходіл. На подяку Богові воєвода заснував на обох берегах міста Єзупіль і Маринопіль (Маріампіль)".⁴⁴

⁴⁰ Б. М. Паньків Єзупіль // Прикарпатський вісник НТШ. Думка. — 2018. — № 5 (49). — С. 265
URL: file:///C:/Users/38067/Downloads/andriykopanytsia-idea,+265-279.pdf

⁴¹ URL: <https://kresy.org.pl/10133300,foto.html?idEntity=7903138>

⁴² Aktagrodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej: z archiwum takzwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacyi śp. Alexandr. Stadnickiego. T. 12, Najdawniejsze zapiski sądówhalickich 1435-1475. — Lwów: skł. gł. w księg. Seyfartha i Czajkowskiego, 1887. — t. 12. — № 32. — S. 3. URL: <https://polona.pl/item-view/10587f96-fd5a-4871-a0cd-ed24d009b8f5?page=2>

⁴³ Aleksander Czołowski Z przeszłości Jezupola i okolicy. — Lwów, 1890. — 163 s. (пол.). URL: <https://polona.pl/item-view/d8016dbf-fe27-4de0-8db6-93d23187cb22?page=8>

⁴⁴ В. Стецюк (упорядник). Культурні грона Дністра. Мультинаціональна культурна спадщина Наддністрянщини. — Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2001.

Опис Єзуполя середини XVI ст. залишив відомий мандрівник Ульріх Вердум, який подорожуючи по Галицькій землі в 1671 р., їхав з Бережан (через с. Посухів, Рибники, Слав'ятин, Кукільники, Семиківці) у Станіслав на похорон Якуба Потоцького. У щоденнику він пише: «Містечко лежить на добрих ґрунтах над озером і мочарами, через які тече річка Бистриця. Під містечком підноситься замок з кам'яною фортифікацією і кляштор домініканський з гарним костьолом. Вони оточені фосою, викладеною каменями. Місто також має земляні вали з ровом та кількома фортифікаціями бічними у стилі малих бастіонів. У місті і на передмістях є три українські церкви. Передмістя забудовані переважно дерев'яними будинками».⁴⁵

У 1760 р. в Єзуполі нараховувалось 173 дворів, з них у ринку – 13 християнських, 9 єврейських та 8 «пустих пляців». На «затилках» – 85 і на передмістях 57 дворів.⁴⁶

XVIII ст. швидко зростає прошарок єврейського населення галицьких міст, яке витіснило вірмен і прибрало до своїх рук торгівлю і лихварство. У 1765 р. в Єзуполі жило за рахунок проміжних операцій 79 дорослих євреїв і 9 їх дітей. Дані занижувались, бо від кожної особи платили поголовне 1 злотий.⁴⁷

Єзупіль, залізнична станція. 1936 р.⁴⁸

Єзупіль щодо ремісничого виробництва стояв на нижчому рівні. На початку XVII ст. у зв'язку з відбудовою містечка тут працювали мулярі і

⁴⁵Прикарпатський вісник НТШ. Думка. – 2018. – № 5 (49)

⁴⁶ЦДІА У у Львові, оп. 1, спр. 272, арк. 2423-2472; спр. 273, арк. 2618-2662.

⁴⁷ЦДІА У у Львові, оп. 1, спр. 286, арк. 139; спр. 255, арк. 956-969.

⁴⁸URL: <https://kresy.org.pl/7902638,foto.html?idEntity=8054945>

теслі.⁴⁹ В 1662 р. у містечку нараховувалось 10 ремісників семи спеціальностей: Мусій і Войцех – кравці, Роман і Собко – шевці, Абрам і Дем'ян – різники, Прокіп – ткач, Михайло – кушнір, Гринь – олійник, Антон – мельник, а Семен, Давид і Андрій – попи.⁵⁰ В інвентарях наступних років жоден із них не проходить.

В інших документах першої половини XVII ст. згадуються єзупільські воскобійня, browарня, солодовня, пекарня, лазня, перевози, пароми і рибальські хати. Отже, на цих виробництвах мусили бути і воскобійники, і перевізники, і browарники, і рибаки. Інвентар 1680 р. подає 11 ремісників 7 професій: Якуб, Войцех і Лазар – ткачі, Максим і Павло – кравці, Петро – кушнір, Дмитро і Дем'ян – бондарі, Іван – мельник, Гриць – стельмах і представник дуже рідкісної професії Іван – мечник.⁵¹

Дівчина з Єзуполя

В 1760 р. Єзуполі працювали 3 бондарі, 4 гончарі, 3 римарі, кравець, виноградник, перевізник, ткач, кушнір, вівчар.⁵²

У 1856 р. в Єзуполі жило 2188 чол.,⁵³ а в 1910 р. – 4184 чол.⁵⁴ Для дальшого розвитку важливе значення мала побудована в 1866 р. залізниця Львів-Станіславів. Розширювались зв'язки Єзуполя з промисловими і культурними центрами. Проте в Єзуполі навіть перед першою світовою війною працювали тільки дрібні промисли: млини, цегельня і гуральня Дзедушицьких.⁵⁵

У Єзупольській гміні була широка сітка торгових підприємств: 11 торгових українських кооперативів і 55 приватних крамниць (38 єврейських, 16 українських та 1 польська).⁵⁶

У 1944-1956 роках в селищі була в'язниця Жовтневого районного відділу НКВС. Тут, неподалік лікарні, була знайдена вже друге масове поховання жертв сталінських репресій.⁵⁷

Єврейська громада⁵⁸

До кінця XVI століття в Єзуполі немає ознак єврейського поселення. Запис 1567 року свідчить, що євреїв, які платили подушні податки, не було. У записі 1636 р. згадується, що єврей Бер орендував увесь маєток у його власників. У 1717 році для євреїв Єзуполя та Маріямполья було встановлено

⁴⁹Hornowa E. Sturunkieconomiczno-społeczne w miostachziemiHalickiej w latach 1590-1648. – Opole, 1963.– С. 95.

⁵⁰ЦДІА У у Львові, ф. 5, оп. 1, спр. 153 арк. 1703-1706.

⁵¹Там же, ф. 5, оп. 1, спр. 183, арк. 1969-1971.

⁵²Там же, ф. 5, оп. 1, спр. 272, арк. 2423-2472

⁵³Handbuch Lambergerstatthaltereigebietesfür das Jahr 1858, с. 376-378.

⁵⁴Zestawienie sądówobwodowych, sądówpowiatowych, Dyrekeyiokręgowskarbowych, с. 65

⁵⁵4 ЦДІА У у Львові, ф. 19, оп. VI, спр. 124, арк. 326.

⁵⁶Kurjer Stanislawowski, 1936, #22, С. 428. Spisspółdzielina 1.I.1934. Województwapołudniowe, с. 156.

⁵⁷ У Єзуполі перепоховали 250 жертв НКВС, серед яких — 54 дитини. <https://web.archive.org/web/20171021174843/http://vikna.if.ua/news/category/all/2015/09/21/40902/view#ad-image-0>

⁵⁸ Jezupol, Encyclopedia of Jewish Communities in Poland, Volume II. URL: https://www.jewishgen.org/yizkor/pinkas_poland/pol2_00287.html

подушний податок у загальній сумі 215 золотих. У другій половині XVIII століття в Єзуполі існувала організована єврейська громада, яка поширювала свої послуги на 49 євреїв, які проживали в 7 прилеглих селах. Єврейське поселення розвивалося протягом 19 століття через його близькість до більшого поселення в Галичі. Події Першої світової війни спричинили зменшення єврейської осілости більш ніж наполовину. Після війни решту громади підтримував Джойнт, який допоміг відбудувати їхні будинки та підприємства. У 1930-х роках в Єзуполі 22 євреї заробляли на життя дрібною торгівлею, 11 ремеслами, 5 хліборобством, а для решти 6 занять не вказано.

Віровизнання населення історичних міст і містечок Східної Галичини за підсумками перепису 1880 р.⁵⁹

Місто	Рік	Осіб	Греко-католики осіб/%	Римо-католики осіб/%	Іудеї осіб/%
Єзупіль	1880	3104	2123/68,4	555/17,9	426 /13,7

Євреї вели активну громадську діяльність. Доказом цього є, серед іншого, Купат Гемілут Хасадім (фонд благодійності), заснований у 1929 році; він надавав багато позик на відносно великі суми. У 1934-1936 роках було надано 60 річних позик на загальну суму близько 10 000 злотих.

У 1934 році єзупільські євреї пожертвували гроші на Коломийський дитячий будинок. Тоді стало відомо ім'я мецената Йозефа Моше Груммера; він пожертвував великі суми на благодійність і Колель в землі Ізраїль.

Єзупіль став відомим завдяки тому, що там оселилися великі хасидські рабини з династії Стратінів – рабин Еліезер Брандвейн. Єгуда-Цві із Стратіна мав свій двір з 1844 року до своєї смерті в 1866 році. Його син, рабин Урі Брандвейн, а потім рабин Міхель Брандвейн (з 1880 р.). Великі рабини з династії рабина Еліезера переїхали жити до Станіславова, але їх продовжували називати «великими рабинами Азіпалі». Мабуть, великі рабини Брандвейна також служили рабинами Єзуполя. На початку 20-го століття рабином міста був рабин Йешаягу бер Мордехай Цві Ландман.

Сіоністські організації, що діяли в Єзуполі в міжвоєнний період: філія Hitachdut (створена в 1923 році), Mizrachі з відділенням молодіжної групи B'nai Akiva. На виборах до сіоністських конгресів список Мізрахі отримав усі голоси (24 голоси в 1933 і 33 в 1935). У 1937 році в Єзуполі відкрилися курси іврити. На виборах до місцевої єврейської ради в 1924 році була обрана Сіоністська національна партія. Єзупольські євреї мали також значне представництво у волосній раді; у 1927 році дев'ять членів ради були євреями.

⁵⁹Роман Лозинський Етнічний склад населення Львова (у контексті суспільного розвитку Галичини). – Львів, 2005. – 358 с. ISBN 966-613-378-4. Складено за: Rocznikstatystyki przemysłuihandlukrajowego. Wydany przez krajowe biuro statystyczne. Pod red T. Rutowskiego. Zeszyt IX. Ludność miast, miasteczek, gmin wiejskich i obszarów dworskich według wyznania i narodowości. – Lwów, 1888. – Z. 9. – S. 30–47.

Моше Немет народився в Єзуполі у 1904 році. Він був рибалкою. Моше було вбито під час Шоа.⁶⁰

Детальної інформації про долю єзупільських євреїв під час Другої світової війни немає. Коли нацисти вторглися в Єзупіль 2 липня 1941 року, вони змусили євреїв працювати на ремонті мосту неподалік. Багато загинуло там внаслідок знущань. Невелика громада Єзуполя була, очевидно, знищена у вересні чи жовтні 1942 р. через вигнання її членів (деякі могли загинути під час акції), яких, можливо, відправили до Станіславівського гетто, щоб померти – як і інші біженці з регіону – на “Рудольфа Мілля”⁶¹, або відправили до табору смерті в Белжець.

вересня 2013 р.)⁶²

Семен К., 1929 р.н., пояснює: «Німці ходили від хати до хати, щоб переслідувати євреїв. Коли євреї вийшли, вони закрили будинок і опечатали його. Але я не бачив, хто поставив ці печатки на двері і як вони це зробили. Я вже бачив будинки з папером і німецькою печаткою на дверях. Одного разу, проїжджаючи дорогою, я побачив, як євреїв виганяють німці. Вони зігнали їх у вантажівки. Декого вивезли в Івано-Франківськ і там розстріляли». (Свідок №1867, допитаний в Єзуполі 11

⁶⁰URL: <https://collections.yadvashem.org/en/photos/14208585>

⁶¹Едвард Харвітт, який народився у Станіславові, свідчить про вбивства євреїв у млині Рудольфа в місті. У цій будівлі до 1939 р. розміщувався один із найбільш потужних млинів краю, який належав власнику Рудольфу. У період окупації міста нацисти зробили тут з квітня до жовтня 1942-го «табір» для євреїв, який став справжнім «млином смерті». У радянські часи та ще в 1990-х – 2000-х тут діяла швейна фабрика, нині у реконструйованій будівлі – офісні й торговельні приміщення.

URL: https://www.youtube.com/watch?v=cfKxhw0F_rY&ab_channel=YadVashem

⁶²URL: <https://yahadmap.org/#village/yezupil-iezupil-ivano-frankivsk-ukraine.645>

Михайлина С., 1933 р.н., очевидець розстрілу групи євреїв із 5-6 осіб, розстріляних на єврейському кладовищі. Михайлина С., 1933 р.н., вказує на місце розстрілу. Сьогодні від єврейського кладовища, яке раніше знаходилося за огорожею, нічого не залишилося⁶³

29

Єзупіль, територія єврейського цвинтаря

⁶³URL: <https://yahadmap.org/#village/yezupil-iezupil-ivano-frankivsk-ukraine.645>

Леа Файнгух, уроджена Немет, народилася в Єзуполі. До Другої світової війни проживала в Станіславові. Леа була вбита під час Шоа.⁶⁴

Якоб Немет народився в Єзуполі у 1890 році. Він був купцем. Якоба було вбито під час Шоа.⁶⁵

Єгуда Немет народився в Єзуполі у 1860 році. Він був купцем. До Другої світової війни жив у Єзуполі. Єгуда був убитий під час Шоа.⁶⁶

Єзупіль, територія єврейського цвинтаря.⁶⁷

⁶⁴URL: <https://collections.yadvashem.org/en/names/13970119>

⁶⁵URL: <https://collections.yadvashem.org/en/names/14005507>

⁶⁶URL: <https://collections.yadvashem.org/en/names/14028807>

⁶⁷Точний час заснування цвинтаря невідомий. На старих картах його не позначали. За словами місцевих жителів, кладовище було розгромлено під час Другої світової війни та частково забудовано за радянських часів. Сьогодні від цвинтаря та його меж не видно жодних слідів. URL: <https://www.esjf-cemeteries.org/survey/yezupil-jewish-cemetery/>

Журів, костел Святого Станіслава Єпископа і мученика. 1910-х рр.⁶⁹

У 1394 році польський король Владислав Ягайло надав Журів Данилу Задеєвицькому, родоначальнику роду Даниловичів гербу Сас. Майже чотири століття місто залишалося в руках родини Даниловичів.

У 1510 році село отримало магдебурзьке право. Це було місцем проживання, серед інших, Ян Данилович, дід Яна Собеського.

У XVIII столітті маєток перейшов до рук Констанції, уродженої Данилович Потоцької та Кордули Потоцької. Наступними власниками були, серед інших: Міхал і Анна Попел, Вікторин Боченський, Стефан

⁶⁸Zurów // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa : Druk «Wieku», 1895. — Т. XIV. — S. 867—868. (пол.). URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_XIV/867; Ярослав Марків. Село Журів — колишнє містечко Рогатинщини. Історико-епічний нарис/Марків Я., Карась З., Короташ В. — Журів-Коломия: Коломийська друкарня ім. Р. Шухевича, 2001. — 216 с. URL: http://chtyvo.org.ua/authors/Markiv_Yaroslav/Selo_Zhuriv_-_kolyshnie_mistechko_Rohatynschyny_

⁶⁹Львівський історичний музей, фотоматеріали №1552 - Слободян В. Храми Рогатинщини. - Львів: Логос, 2004. - 248с.

Тустановський і Парцеляційний банк у Львові⁷⁰. Останнім землевласником був Тадеуш Дембінський.

У Другій Речі Польщі місто було осідком гміни Журів Рогатинського повіту Станіславівського воєводства.

У 1939 році в містечку проживало 1410 мешканців (470 русинів, 480 поляків, 360 латинників, 30 євреїв)⁷¹

Єврейська громада⁷²

За Австро-Угорщини доволі добре була розвинута торгівля, якою займалися в основному євреї. В людській пам'яті збереглися прізвища деяких євреїв-торгівців. Найбагатшим серед них був Леф Шая, що в Журові мав склеп промислових товарів в новому мурованому будинку, що слугував рівночасно житлом для родини. В Галичі Шая мав млин.

Шане Куртц мав склеп тканин. Інші бідніші євреї Кальберк, Шраєр, Лайзер мали бідніші крамниці. Ще інші були перекупниками, гінцями. Скуповували в селах худобу, свиней, збіжжя, яйця, курей, гусей і перепродували в містах.

Ряд сімей журівських євреїв були кравцями. Цілою родиною шили невибагливий селянський одяг на замовлення.

Багато займалися торгівлею, хоча конкурувати їм з «кооперетивою» після того, як був кинутий клич: «свій до свого по своє», тобто купувати тільки у своїх крамницях і тільки товари українських фірм, які все більше набирали сили, євреям ставало все важче. Багато євреїв із села переселялися в міста і там закладали свої крамниці.

Євреї мали свій осередок культурного і духовного життя, який зосереджувався в їхній синагозі і школі. В родинях плекали свою віру, звичаї, користувалися польською мовою і суржилом німецької. З селянами розмовляли по-українськи. Співжиття було мирним, хоч без особливих сентиментів з обох сторін. Мали євреї також свій окремих цвинтар.

29 червня 1941 р. німецька армія вступила в Журів. Було створено сільську адміністрацію. Солтисом став Сенів Михайло, писарем – Озарків Омелян. Була створена українська поліція, начальником якої став Галяс з Воскресінець.

До євреїв німці поставились явно вороже. Невдовзі їх вивезли до Рогатина, де для всіх євреїв Рогатинського повіту було влаштовано гетто.

⁷⁰ Maria Tazyska, Żurów, „CracoviaLeopolis”, 4 (58) 2008, s. 53-55, ISSN 1234-8600

⁷¹ Володимир Кубійович. Етнічні групи південнозахідної України (Галичини) на 1.1.1939, стор. 69 — Вісбаден, 1983. — 205 с. <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/10893/file.pdf>

⁷² Ярослав Марків. Село Журів — колишнє містечко Рогатинщини. Історико-епічний нарис/Марків Я., Карась З., Короташ В. — Журів-Коломия: Коломийська друкарня ім. Р. Шухевича, 2001. — С. 109, 137. — 216 с. URL: http://chtyvo.org.ua/authors/Markiv_Yaroslav/Selo_Zhuriv_-_kolyshnie_mistechko_Rohatynschyny_

Праведники⁷³

Український селянин Михайло Белегай жив зі своєю дружиною Любомирою та маленькою донькою Володимирою у селі Журів, неподалік Рогатина, Станіславівська (нині Івано-Франківська) область. Сім'я була добре знайома із сусідами та власниками місцевої продуктової крамниці Шрейерами.

Родина Белегай

Коли у липні 1941-го року німці окупували регіон, євреям було наказано переселитися до міста Букачівці. Одного літнього вечора 1943-го року Михайло почув стукіт у двері, і виявив на порозі Еліезера Шрейера та його синів: 13-річного Іцхака та 7-річного Ізраеля.

Еліезер розповів Михайлу про загибель своєї дружини Малки та батька Йошуа під час Акції у Букачівцях у Йом Кіпур (Судний день) 1942-го року. Попри все, Еліезеру та його синам вдалося вижити у гетто до його ліквідації 6-9 червня 1943 року. Тепер вони прийшли до Михайла просити сховати їх. Після деяких вагань Михайло дозволив трьом євреям сховатися у нього в сараї.

Щодня Михайло чи Любомира приносили їм їжу та забирали відро, яке ті

використовували замість туалету.

Белегаєм доводилося приховувати перебування в їхньому домі євреїв не лише від цікавих сусідів, а й від своєї 6-річної дочки Володимири, яка була надто мала, щоб зберігати секрети. Наприкінці зими 1943-1944 років закінчилися запаси продовольства у Белегаїв, що дуже ускладнило завдання прогодувати всіх, хто жив у будинку.

Часто Іцхак був змушений виходити з укриття та красти їжу у мешканців села. Під час однієї з цих вилазок його зловили, сильно побили та заарештували, проте йому вдалося втекти та повернутися до будинку Белегаїв.

Коли лінія фронту наблизилася на небезпечну відстань, Белегаї перевели своїх друзів у більш надійне укриття – яму, замасковану купою сміття у їхньому дворі. Там Шрейери і провели останні місяці окупації до кінця липня 1944 року. На прохання Михайла вони таємно покинули його будинок, оскільки він побоювався негативної реакції сусідів, якщо вони дізнаються, що він допомагав євреям. Через рік Шрейери залишили Україну, і 1949-го року іммігрували до Ізраїлю. У 2003 р. Ізраель Шрейер (згодом Шаріп) відвідав своє рідне село і познайомився з дочкою Белегаїв. 12 грудня 2003 року Яд Вашем удостоїв Михайла та Любомира Белегаїв почесним званням «Праведник народів світу».

⁷³ URL:https://righteous.yadvashem.org/?search=%D0%9B%D1%8E%D0%B1%D0%BE%D0%BC%D0%B8%D1%80%D0%B0%20%D0%91%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%B3%D0%B0%D0%B9&searchType=righteous_only&language=ru&itemId=4442565&ind=0

Ізраель Шрейєр (Шарір) відвідав могилу своїх рятівників. 2003 р.

Ізраель Шрейєр (згодом Шарір) відвідав своє рідне село Журів.

Заболотів, ринок. 1920 р.⁷⁵

Згадується 7 травня 1442 року в книгах галицького суду⁷⁶. Ще одна згадка про Заболотів, відповідно до запису Коломийської земельної книги, датується 1455 роком.

1535 році посідачем маєтку в Заболотові став Марцін Зборовський.⁷⁷

В 1579 році — надалі володіння шляхтичів Зборовських.

Указом цісаря від 18 липня 1785 року село Заболотів було віднесено до категорії міст. Але наступного року указ скасували і Заболотів знову став селом.

У 1866 році через Заболотів проклали залізницю Львів — Чернівці. Відтоді його роль як перевалочного пункту в торгівлі з гірськими районами Покуття значно зростає.

У 1934—1939 рр. Заболотів був центром гміни Заблотув.

17 вересня 1939 року — в селище увійшла Червона Армія.

1 липня 1941 року німецькі війська зайняли Заболотів.

⁷⁴ Zabłotów, miasteczko, pow. śniatyński // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa : Druk «Wieku», 1895. — Т. XIV. — S. 189. (пол.). URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_XIV/189

⁷⁵ URL: <https://kresy.org.pl/7880108,foto.html?idEntity=8055030>

⁷⁶ Aktagrodzkie i ziemskie w czasach Rzeczypospolitej Polskiej : z archiwum takzwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacyiśp. Alexandrah. Stadnickiego. Т. 12, [Najdawniejsze zapiskiś dówhalickich 1435-1475]— S. 102. — № 1027. URL: <https://polona.pl/preview/10587f96-fd5a-4871-a0cd-ed24d009b8f5>

⁷⁷ Czołowski, Aleksander (1865-1944) Z przeszłości Jezupola i okolicy, Lwów: [s.n.], 1890 (Lwów : Wł. Łoziński). — S. 26. (пол.). URL: <https://polona.pl/preview/d8016dbf-fe27-4de0-8db6-93d23187cb22>

Єврейська громада⁷⁸

У хроніках записано, що вже в 1790 році Заболотів вважався єврейським містечком. Першу національну меншину складали поляки, котрі до поділу «Ойчизни» були тут за господарів. Українці серед міщан траплялися рідко. Вони обживали довколишні села і з'їжджалися на відомий в окрузі заболотівський ярмарок, аби за продане збіжжя чи худобу придбати сякий–такий мануфактурний дріб'язок і посидіти в Лейбиній чи Шмулевій корчмі.

Уже в 1717 році в Заболотові проживало понад 200 євреїв. У 1880 р. їх частка в загальній кількості жителів становила 49,1 % (1730 осіб), а в 1921

Діна Тау з сином Бронеком.
Заболотів, 1926 р.

році — 40,5 % (1454 особи). Найвищого рівня населення громади досягло в 1910 році. На той час до неї належав 2171 єврей, що становило 45,6% від загальної кількості населення.⁷⁹

Після погрому 1903 року (на початку ХХ століття антисемітські побоїща виникали досить часто) євреї в Заболотові теж почали здавати домінуючі позиції.

Хасидські ребе, які формували душу громади, були цадиками з роду Хагерів. Після смерті ребе Менахема Менделя з Косова, його другий син, ребе Довід Хагер (бл. 1797-1848), переїхав з Косова (Косова) до сусіднього Заболотова, де заснував хасидську династію. Вона процвітала в цьому місті аж до Другої світової війни.

У 2017 році ESJF та Гедер Авось розчистили місце та встановили паркан навколо кладовища. У 2018 році Оголей Цадикім і Гедер Авось завершили повну реставрацію Охеля, що містить могили вищезгаданих цадиків. Обидва проекти стали можливими завдяки щедрій пожертві родини Хагер.

Невдовзі тут народився Манес Шпербер (1905-1984), сім'я якого перед початком Першої світової війни втекла до Відня. Там здібний хлопець потрапив у вибране коло найулюбленіших учнів архіпсихіатра Адольфа Адлера. Пізніше Манес захопився політикою і літературою, став лауреатом багатьох престижних премій Старого Світу. У 1999 році у дворі будинку, де він жив у дитинстві, було відкрито бюст письменника, виготовлений на кошти австрійської єврейської громади.

⁷⁸Круглов А., ХроникаХолокоста в Украине, Запорожье 2004.; Соловка Л., Геноцид євреїв Коломийського округу дистрикту Галичина (1941–1944), Вісник Прикарпатського університету: Історія, т. XVI (2009). URL: <http://lib.pnu.edu.ua/files/Visniki/istor/756922%20%D0%92%D0%9F%D0%A3%20%D0%86%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F.%20%D0%92%D0%B8%D0%BF.%2016.,%202009%20%D1%80..pdf>; URL: <http://sztetl.org.pl/pl/media/104777>

⁷⁹ URL: <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/z/866-zablotow/99-historia-spoleczności/138287-historia-spoleczności>

Голокост

На початку вересня 1941 року Заболотів потрапив під німецьку окупацію. Був створений юденрат на чолі з Ноте Феліксом. 22 грудня 1941 року німці розстріляли майже 1,1 тис. євреїв. 11 квітня 1942 року приблизно 400 євреїв було відправлено до табору в Белжець. У квітні та травні 1942 року більшість євреїв, що залишилися в Заболотові, були депортовані до гетто в Коломиї. 7 вересня 1942 року транспорт із 200 євреями виїхав із Заболотова, а за ним ще 50.

Згідно з розпорядженням Коломийського окружного староства від 11 квітня 1942 р. “Про концентрацію євреїв округу” основними місцями їх локалізації визначено міста Коломию, Снятин і Городенку. До Коломиї наказано було переселити євреїв з Косівського, Коломийського повітів, а також із Заболотова Снятинського й Обертини Городенківського повітів. Після 24 квітня 1942 р. євреям було заборонено проживати в інших містах і містечках округу. Виняток зробили лише для тих, хто працював на військових заводах у Кутах, Косові, Заболотові й Печеніжині⁸⁰. За наказом органів влади Коломийського округу від 17 червня 1942 р. у Коломийське гетто до 1 липня 1942 р. повинні були переселитися всі, хто не мав свідоцтва, що видавалися біржею праці, у т. ч. і члени сімей працюючих, яким до цього часу ще дозволялося проживання у вищеназваних населених пунктах.⁸¹

Згідно з розпорядженнями Коломийського окружного староства від 14 і 17 серпня 1942 р. і командування поліції й СД від 10 вересня 1942 р. після 30 вересня 1942 р. євреям округу фактично було заборонено перебування в інших населених пунктах (окрім Коломиї). Розпочалась акція переселення в Коломию євреїв з Городенки, Снятина, Косова, Заболотова.⁸²

Таким чином, узагальнюючи наведені вище цифри, можемо констатувати, що серед євреїв, які загинули в Шепарівському лісі, і між вивезених через Коломию в Белжець, були мешканці:

- Городенки й Городенківського району – 3750 осіб;
- Гвіздця й сіл Гвіздецького району – за різними даними від 700 до 2400 осіб;
- Заболотова – 1800 чол.;
- Печеніжина – 1200 чол.

	К-сть євреїв на 01.01. 1939	% від заг. к-сті	К-сть знищених на місці	К-сть вивезених у Коломию й Белжець	Примітки
Заболотів	2300	33,8	1000-1200 (гора Хомів)	1800 (900 у Коломию, 900 - у Белжець)	Серед загиблих - більше 400 біженців

⁸⁰ Державний архів Івано-Франківської області, ф. 636, оп. 1, спр. 12-49 арк.

⁸¹ Державний архів Івано-Франківської області. - Ф. Р-39, оп. 1. спр. 54. - 22 арк.

⁸² Державний архів Івано-Франківської області. - Ф. Р-39, оп. 1. спр. 54. - 22 арк., арк.19.; Ф. Р-41, оп. I. спр. 1 8 . - 3 1 2 арк., арк. 23.; Ф. Р-60, оп. 1, спр. 8. - 224 арк., 116.

Хронологія Голокосту

1931 рік - чисельність євреїв приблизно 1700 осіб.

1941 р. – перевезення з Угорщини понад 400 осіб.

Грудень 1941 р. – кількість євреїв приблизно 2700 осіб.

6 квітня 1942 р. – транспортування 400 осіб до табору смерті в Белжеці.

11 квітня 1942 р. – транспортування 900 осіб до м. Коломиї.

Червень 1942 р. – чисельність євреїв – 1785 осіб.

7 вересня 1942 р. – ліквідація гетто.

10 вересня 1942 р. – перевезення 500 осіб через Коломию до табору смерті в Белжеці.

22 грудня 1941 р. – розстріл на Хомовій горі, від 900 до 1100 жертв.

До єврейських сторінок історії Заболотова нині не виявляють особливого інтересу ні вітчизняні, ні зарубіжні іудеї. Ніхто не відгукнувся на пропозицію теперішнього власника купити старе приміщення синагоги (за часів Союзу там складували товари споживчої кооперації). Відродження культової споруди навряд чи відбудеться, адже в селищі нині мешкає лише один єврей. Півстоліття тому викладати історію в місцевій середній школі приїхав Лев Васерман, котрий одружився з українкою. Нині Лев Йосипович, як зауважили в селищній раді, дуже добре орієнтується в сучасних політичних та економічних реаліях й інколи дає цінні поради для розвитку містечка.

Єврейський цвинтар, Охель.⁸³

⁸³URL:<https://www.gederavos.org/portfolio/zablotov-ukraine/>

Ільці

Ільці — гірське село, Верховинський район.⁸⁴

Перша згадка про село Ільці датується 1745 р. Дослідники назви села вважають, що назва походить від р. Ільця (або ж Ільцівка). Можна сказати, що село Ільці в історичному плані досліджене недостатньо, як і гуцульський край загалом. Дослідники Петро Сіреджук і Василь Фриз у своєму нарисі «Чи була волоська колонізація Українських Карпат» детально описують виникнення гуцульських сіл і стверджують, що перша історична згадка про Ільці датується 1662 роком.

У с. Ільцях, за свідченнями очевидців, проживало на початок 19 століття приблизно 10 родин євреїв (до Другої світової війни). На тоді в селі побудували дві корчми, які утримували Гершко Шпігель і Йось. Також була пекарня, яка утримувалася Ханцюком.

В Ільцях до 1939 року працював на тодішній час найбільший краєзнавчий музей Гуцульщини у Карпатах. На жаль, цегляну двоповерхову музейну споруду розібрали. Унікальна музейна колекція експонатів була вивезена до краєзнавчого музею м. Івано-Франківська.

Відомості про давню історію села скупі, відомо, що до 1962 року с. Ільці входило до складу села Жаб'є (теперішньої Верховини), а з 1993р. відокремилася як адміністративна одиниця.

До сьогодні в селі діючою залишається одна із найдавніших верховинських церков — церква Пресвятої Трійці. Її розписував відомий

⁸⁴URL: <https://karpaty.life/uk/guide/ivano-frankivska-oblast/verkhovynskyi-rayon/iltsi.html>

український художник Я. Пстрак. Раніше тут проводив богослужіння отець Степан Витвицький, котрий працював над дослідженнями Гуцульщини, які 1863 р. систематизував у своїй етнографічній роботі «Історичний нарис про гуцулів».

Єврейська громада

Українські і єврейські діти в школі Ільців⁸⁵

У селі Ільці, за свідченнями очевидців, проживало на початку ХІХ століття приблизно 10 родин євреїв.⁸⁶

З початком Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. гітлерівський вермахт планомірно винищував єврейське населення в окупованих країнах. Не минула ця лиха доля і євреїв Ільців та навколишніх сіл. Керував вбивством штурмфюрер СС Вайсман.

*«В 1941 році есесівці зігнали євреїв з цілого району і в с. Ільці і організували гетто. В с.Ільці (урочище Кропив'яний) було викопано величезну могилу (рів), де відбувалась екзекуція. При вході в с.Ільці, у загороджене гетто, згнали євреїв і звідси водили їх на страту партиями. В гетто була велика пивниця. У неї вкинули кілька десятків євреїв і там вони подушилились. Трупи вивезли в загальну могилу в с.Ільці. У цій братській могилі, за підрахунками очевидців, було розстріляно близько 2000 євреїв».*⁸⁷

Спогади свідка: (Федір Васильович І. (№ 209): *«Поперек ями поклали дошку, а на траві поставили стіл з ковбасою і горілкою. І вбили їх. Змусили*

⁸⁵Домашній архів жительки Ільців Маліновської Ірини Мирославівної. В Ільцях учні та вчителі вивчають історію Голокосту. URL:<https://www.youtube.com/watch>

⁸⁶Туристичні осередки Верховинщини: село Ільці. URL: <https://karpaty.life/uk/guide/ivano-frankivska-oblast/verkhovynskiy-rayon/iltsi.html>

⁸⁷Колодяжний В. Біль Флісівського яру [до 60-річчя розстрілу єврейського населення на присілку Флісівка села Ільці Верховинського району] Акцент 2002 – 16 січня – С. 1.

*євреїв йти вперед до ями, групами. шість-сім, потім витили і постріляли. Євреї впали в яму, або біля неї, живі чи мертві».*⁸⁸

Пам'ятник на місці масового вбивства в Ільцях. 13. 02. 2022 р.⁸⁹

Ільці, єврейський цвинтар. 2018 р.

⁸⁸URL: <https://yahadmap.org/#village/iltsi-ivano-frankivsk-ukraine.93>

⁸⁹ Знаходиться ця пам'ятка в урочищі Флесівка, поблизу села Ільці (встановлена у 1962 р.). Це біла бетонна піраміда на основі. Пам'ятник має дві металеві таблички з текстами на ідиш, українською та івритом. У верхній частині пам'ятника є металева табличка з Менорою, яка була додана після 1992 року щоб замінити металеву червону радянську зірку. <https://www.facebook.com/photo?fbid=347873314008824&set=pcb.347874007342088>

Калуш⁹⁰

Калуш, площа ринок.1938 р.⁹¹

Схоже, що поселення на території Калуша існувало вже в часи галицької Русі, але в одиничних уцілілих писемних документах з того часу не згадується, хоча картографи й фіксують його на мапах Галицько-Волинського князівства XII—XIII століть. Важливим фактором заселення краю були поклади солей, відомі на Калушині ще в 1367 році.

Зате збереглися документи з XV сторіччя. Саме з того часу перша письмова згадка про Калуш виявлена в обляті документу з 1400 року. Це Грамота князя Свидригайла Ольгредовича, видана у перший день 1400 р. в Галичі. Тут мова йде про права надані князем Свидригайлом подільському старості Грицьку Кердеєвичу на володіння селом Студінка. В цьому документі також згадуються інші околиці та населені пункти в тому числі і Калуш та належні йому території. Наступна згадка знаходиться в грамоті князя Федора Ольгердовича за 1422 рік. В ній згадується село Новиця та його приналежність Калуському повіту.

Чергова згадка про Калуш, яка довгий час вважалася першою, наявна в дванадцятитомнику Галицьких гродських книг (Галицьке староство було в той час під Польською короною) і датована 27 травня 1437 роком⁹².

⁹⁰ Kalusz // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wiek», 1882. — Т. III. — S. 720. (пол.). http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_III/720; Тарас Возняк Калуш // Незалежний культурологічний журнал «І». — Львів, 2007. — № 48. — С. 440 — 445. URL:https://shron3.chtyvo.org.ua/Chasopys_Ji/N48_Hebreyskyy_use-svit_Halychyny.pdf?; URL:https://web.archive.org/web/20150721040948/http://kalusz.io.ua/s112201/istoriya_kalusha_v._grabo_veckiy

⁹¹URL: <https://kresy.org.pl/8367711,foto.html?idEntity=8367689>

Починаючи з 1538⁹³ (за іншими даними – вже з 1527⁹⁴) року, Калуш згадується в актових документах як місто (oppidum Kalussa). 1549 року польський король Сигізмунд II Август уповноважує коронного гетьмана, белзького воєводу, галицького старосту Миколая Сенявського офіційно надати Калушу міські права. З цього року поселення стає «вільним містом» на магдебурзькому праві із власним гербом, на якому три топки солі на червоному тлі свідчить про солеваріння як основний промисел. Калушани звільнялися від сплати податків на наступні 15 років, отримували право щоп'ятниці проводити торги, а двічі на рік – ярмарки (в день св. Прокопа Сазавського, 4 липня, і в день св. єп. Мартина Турського, 11 листопада)⁹⁵.

Калуш, будівлі шахти калійної солі. 1914-1918 рр.⁹⁶

Під час першого розподілу Польщі в 1772 році Калуш, як і вся Галичина з частиною Волині, потрапляє під владу Австро-Угорщини. Населений пункт належав до провінційних міст. Він підлягав розпорядженням в адміністративних і фінансових справах Стрийському округу⁹⁷.

⁹²Akta grodzkie i ziemskie, T.12, s.25, № 213.

URL: http://history.org.ua/LiberUA/e_dzherela_AktaGr_12/e_dzherela_AktaGr_12.pdf

⁹³ Horn M. Miejski ruch osadniczy na Rusi Czerwonej w latach 1501 – 1648, Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Opolu. Historia. Opole, 1975. T. 13. S. 32, 43.

⁹⁴ Смерека Б. Акти закладення сіл на волоському праві у Калуському старостві Галицької землі // Науковий вісник Ужгородського університету, серія «Історія». Ужгород, 2023. Вип. 1 (48). С. 115

⁹⁵ Там же – С. 115

⁹⁶ URL: <https://kresy.org.pl/9977129,foto.html?idEntity=8367410>

⁹⁷ Das Koenigreich Galicien — Weimar, 1832. URL: <https://polona.pl/preview/ef45e7cb-51f9-49b0-87dc-68acff547c2a>

25 вересня 1772 року калуському міському поспільству, яке зібралось біля костелу св. Валентина, було зачитано універсал імператриці Марії Терези про приєднання краю до Австро-Угорської імперії.

У зв'язку з бездоріжжям Австрія проклала через Калуш державний Карпатський гостинець. Проходив він зі Словаччини через Яблунівський перевал і далі через Живец, Новий Санч, Ясло, Самбір, Стрий, Долину, Калуш, Станіславів, Коломию до Чернівців⁹⁸. Тими дорогами незабаром почала курсувати «пошта», а потім — і диліжанси; так звані швидкі або звичайні, за допомогою яких подорожували протягом досить довгого часу⁹⁹.

Відкритий у 1910 році при бурінні природний газ використовувався для освітлення міста у вуличних ліхтарях, а з 1933 року — і для опалення. У 1912—1913 роках у районі міста Калуша закладали нафтову свердловину, але замість нафти були відкриті поклади горючого газу.

На початку Першої світової війни, з приходом російських військ, Калуш зазнав багато лиха. При відступі в 1915 р. росіяни демонтували і вивезли все обладнання підприємств. Уже на початку війни в Калуші було знищено 1414 будинків і 976 окремих господарств — 75 відсотків міського житла.

Під час відступу російської армії з Галичини влітку 1917 року її частини розгромили місто; при цьому були грабунки, насильство, убивства, підпали — здебільшого єврейського населення міста¹⁰⁰

У 1919 році Калуш разом з усією Галичиною був окупований Польщею, залишився центром Калуського повіту.

Станом на 1 січня 1939 року в місті з 13 тисяч населення було 4350 українців, 3900 поляків, 4300 євреїв і 450 німців та інших національностей¹⁰¹.

Єврейська громада¹⁰²

Перші єврейські родини з'явилися в Калуші близько 1600 року. Єврейський квартал називали «Маленькою Палестиною». У 1825 році єврейська громада збудувала велику синагогу (на місці теперішнього готелю «Прикарпатський»).

На межі XIX–XX століть було п'ять синагог: Велика синагога і чотири менших. У 1910 році в місті проживало 8 тис. осіб, половина з них були євреями. Діяла єврейська неповна середня школа.

У 1914 році під час Першої світової війни росіяни спалили 200 єврейських будинків – увесь центр міста. У 1918 році була створена

⁹⁸StrassenkartevonGalizien — Blaim, JohannRys, 1820. URL: <https://polona.pl/preview/6dd1e9a9-d0f2-4b3d-9715-bfa19eb33105>

⁹⁹Історія залізниці на Тернопільщині. URL: <https://web.archive.org/web/20180223194819/http://west-express.info/163-istoriya-zaliznici.html>

¹⁰⁰Вбивства, грабунки, п'янки та звалтування. Звірства російської армії у Калуші 100 років тому. URL:

<https://web.archive.org/web/20220410120349/https://vikna.if.ua/news/category/all/2022/04/10/132477/view>; В. Іванис. Симон Петлюра — Президент України.— К.: Наукова думка, 1993.— 272 с., іл. ISBN 5-12-004111-6 с. 138

¹⁰¹В. Кубійович. Етнічні групи південнозахідної України (Галичини) на 1.1.1939. — Вісбаден, 1983. — с. 32. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/10893/file.pdf>

¹⁰²Тарас Возняк Калуш // Незалежний культурологічний журнал «І». – Львів, 2007. – № 48. – С. 440 – 445. URL: https://shron3.chtyvo.org.ua/Chasopys_Ji/N48_Hebreyskyu_use-svit_Halychyny.pdf

самооборона – Єврейська дружина Калуша, яка захищала будинки та крамниці та організувала вечірні патрулі. У період 1918–1919 рр., під час функціонування ЗУНР, у Калуському повіті діяла Єврейська національна рада.

У 1921 році євреї становили 47,2% жителів – 3121 особа з 6619 жителів міста. У міжвоєнний період єврейське громадське, культурне та економічне життя розвивалося. Крім трьох загальноосвітніх шкіл і двох середніх шкіл, існувала також традиційна ешива, де викладали Талмуд і Тору, а також професійні школи. У 1937 році в місті проживало 14,7 тис. жителів, у тому числі 6 тис євреї.

У XIX ст. громадськість гебрейського Калуша, як всюди в Галичині, розділилася на три нурти – ортодоксів мітнагдімів, поступовців і просвітителів маскілів та релігійних містиків хасидів. Кожна з цих течій формувала свої громадські, а потім і політичні структури, однак у провінційному містечку гострої боротьби між ними не було.

Релігійне життя укладалося в традиційні для Галичини релігійні нурти. Знаними рабинами Калуша були раббі Йосеф Бабат (Rabbi Yosef Babat), раббі Яков Лейзер (Rabbi Ya'akov Leizer), раббі Міхаель Бравер (Rabbi Michael Brawer), раббі Яков Нусбаум (Rabbi Ya'akov Nusbaum), раббі Шломо Шіклер (Rabbi Shlomo Schikler). Натомість хасиди гуртувалися довкола Чортківського клойца та раббі Єхіеля (Rabbi Yechiel).

Особливого розвитку видобуток солі набув після I Світової війни. Видобутком солі керувало «Товариство видобутку солі» у Львові. Євреям належала значна частина підприємств.

Калуш, краєзнавчий музей (колишня єврейська синагога). 2019 р.

Ціла Глейзер, уроджена Шейнфельд, народилася в Калуші в 1915 році – вбита під час Шоа.¹⁰³

Деякий перелік тільки єврейських підприємств у маленькому містечку Калуш. У 1920-х рр.: **Млини** належали: братам Фрідляндерам, М. Піхлю, родині Зонгаймів (Friedlander, M. Pichl, Sonheim); **Фабрики лікерів:** Ц. Барніку, С. Мюльшайну та І. Шпінделю, Б. Вайману (С. Barnik, S. Mühlstein, I. Spindel, B. Weiman); **Фабрика цукерок:** К. Біненфельду (К. Bienenfeld); **Фабрика газованої води:** М. Краушару, М. Райтману (М. Kraushar, M. Reitman); Броварня «Бровар»: А. Мюльштайну, І. Шпінделю (S. Muhlstein, I. Spindel); Гарбарня: В. Лереру, Й. Йогелю, Й. Ліберману (W. Lehrer, J. Yogel, J. Lieberman); **Фабрика виробів з бетону:** А. Маєр, Н. Гелер (A. Mayer, N. Heller); Фабрика дахівки: Л. Левіт, С. Вінклер (L. Lewit, S. Winkler); **Тартаки:** М. Гольдер; М. Зарваніцер (M. Holder, M. Zarwanitzer); Фабрика мила: родині Таубер (Tauber); **Готелі належали:** В. Гольдеру, Б. Беру, Б. Ляндсману, М. Гофману (B. Holder, B. Beer, B. Landsman, M. Hoffman); Ресторанції: С. Адлеру, Б. Беру, М. Барнфельду, Р. Айнштайну, Й. Файнтрикелю, А. Гольдеру, Б. Ляндсману, М. Райлеру, А. Шольцу, В. Штехелю, М. Штрейту, М. Бораху, С. Літману, С. Мюллеру (S. Adler, B. Beer, M. Barnfeld, R. Einstein, J. Feintrykel, A. Holder, B. Landsman, M. Reiler, A. Scholz, W. Stechel, M. Streit, M. Borach, S. Litman, S. Müller); **Механічні майстерні:** Г. Опіцу, Е. Таленфельду (H. Opitz, E. Thalendorf); **Транспортні агентства:** А. Таненбауму, М. Фрувирту (A. Tanenbaum, M. Fruhwirth); **Бюро інформації належало** М. Вайну (M. Wein). Не менш успішним було і дрібніше єврейське ремісництво. Серед знаних у

¹⁰³URL: <https://collections.yadvashem.org/en/names/13904945>

Калуші ремісників були: **Боднарі:** М. Швер (M. Szwerg); **Бляхари:** М. Бухгальтер, Д. Майнблум, М. Ролер, І. Таленфельд (M. Buchhalter, D. Meinblum, M. Roler, I. Thalenfeld); **Фотографи:** Д. Габер, Д. Штайгліц (D. Haber, D. Steiglitz); **Перукари:** С. Поль, Й. Апель, Б. Байн, З. Файнтух, М. Ліленфельд (S. Pohl, J. Appel, B. Bein, Z. Feintuch, M. Lilienfeld); **Каменярі:** Б. Бер, Л. Фурхтсам (B. Beer, L. Furchtsam); **Коминарі:** З. Люстіг (Z. Lustig); **Капелюшники:** М. Шраєр (M. Schreier); **Колісники:** Й. Штемлер (J. Stemler); **Ковалі:** Л. Дельво, Й. Дельво, В. Крам (L. Delwo, J. Delwo, W. Kram); **Кравці:** Р. Бер, М. Келер, І. Вайнтрауб, Х. Таненбаум, К. Гунілович, Д. Бадлер, С. Гауптман (R. Beer, M. Keler, I. Weintraub, Ch. Tanenbaum, K. Hunilowicz, D. Badler, S. Hauptman); **Малярі:** А. Грубер, І. Штідліц (A. Gruber, I. Stiedlitz); **Пекарі:** Г. Берман, І. Росман, Г. Самель, Е. Штрегер, А. Шраге (H. Berman, I. Rosman, H. Samel, E. Streger, A. Schrage).¹⁰⁴

Голокост¹⁰⁵

Німецька окупація Калуша почалася 1 серпня 1941 року. Через місяць, 1 вересня 1941 року, окупаційна влада створила юденрат із 30 осіб і єврейську поліцію з 10 осіб. На той час у Калуському повіті проживало приблизно 11 800 євреїв.

Гетто в Калуші розташовувалося в районі вулиці Сівецької, нині занедбаної, до 1939 року це була одна з головних вулиць міста; у післявоєнний період практично поділено на дві частини, одна з яких була забудована житловими будинками.

Злочини геноциду відбувалися за сценарієм, який впливав з наказів Вільгельма Асманна – керівника SiPo¹⁰⁶ у Калуші. За його наказом єврейська поліція повинна була регулярно транспортувати в'язнів гетто групами по 100 осіб на цвинтар, де їх розстрілювали. Вбивства євреїв відбувалися також у самому місті (загиблих ховали на цвинтарі) та в лісі біля села Пійло, що за 4 км на північний захід від Калуша. За його наказом численні групи євреїв також відправляли до Станіслава, де їх катували та вбивали у т.зв. Рудольфому млині.

У квітні та серпні 1942 року німці переселили до Калуша євреїв з інших міст Калуського та Рожнятинського повітів, у тому числі 674 особи з гміни Перегінське. 15 вересня 1942 року в калуському гетто було 5804 євреї.

Основні ліквідаційні акції німці провели 15–17 вересня 1942 року. Близько 2,5 тис людей тоді було депортовано до Станіслава, а ще 2 тис. до

¹⁰⁴ Тарас Возняк Калуш // Незалежний культурологічний журнал «Ї». – Львів, 2007. – № 48. – С. 440 – 445. URL: https://shron3.chtyvo.org.ua/Chasopys_Ji/N48_Hebreysskyu_use-svit_Halychyny.pdf

¹⁰⁵ Etinger M., Kalush – Our Native Town, [w:] Kalusz; hajeha we-hurbanaszal ha-kehila, Tel Awiv 1980, s. 576. URL: <https://www.jewishgen.org/yizkor/kalusz/kal576.html>; Sołowka L., Kalusz, [w:] Hołokostnatierritoriji SSSR. Encikłopedija, Moskwa 2009, ss. 379–380; Олександр Пагіря. «Місця нацистського терору на території Івано-Франківщини, 1941–1944 рр.» // Меморіальний музей тоталітарних режимів «Територія Терору». URL: <https://web.archive.org/web/20160306114434/http://territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=389>

¹⁰⁶ Поліція безпеки Третій Рейху, Sicherheitspolizei (англ. SecurityPolice), часто скорочений як SiPo, був терміном, який використовувався в Німеччині для поліції безпеки. У нацистську еру це стосувалося державних політичних і кримінальних органів безпеки. Він був створений об'єднаними силами Гестапо (таємної державної поліції) і Kriminalpolizei (кримінальної поліції; Kripo) між 1936 і 1939 роками. Як офіційне агентство SiPo було включено до Головного управління безпеки Рейху (RSHA) у 1939 році, але цей термін неофіційно використовувався до кінця Другої світової війни в Європі

німецького табору смерті в Белжець. Наступна «акція» з депортацією до Станіслава відбулася в листопаді 1942 року. Загальна кількість розстріляних євреїв Калущини становить 7431 особу.

Свідок Павло Іванович Мірчук описав, як відбувалося вбивство перестарілих: *«Їх чоловік 50 рухалися колоною до самого єврейського цвинтаря, і все це робилося вдень на очах тисяч переляканих людей. Коли цих людей пригнали до воріт кладовища, піднявся неймовірний крик; люди плакали, кричали, молили і проклинали бога, просили пощади, а поліцаї заганяли їх на цвинтар до великої ями. Мимовільні свідки позалазили на дерева, щоб краще бачити. Кріповці обступили яму з усіх боків і стали стріляти в тих євреїв... єврейські поліцаї закидали яму».*¹⁰⁷

Натомість свідок Сімків Василь Купріянович залишив спогад самого вбивства: *«Єврейські поліцаї підганяли їх палицями все ближче і ближче до ями. Окремі з них самі стрибали в яму, але в більшості з жахом і криком чинили спротив. Поліцаї брали їх за руки, штовхали в яму, звідки вилізти було неможливо. Деякий час з ями все ще доносилися крики, потім хтось з поліцаїв крикнув, що їдуть кріповці і все стихло. Поліцаї розбіглися і поховалися за брустверами пам'ятників і гробів. Кріповці обступили з чотирьох боків яму і впритул стали розстрілювати євреїв у ямі. Розстріл продовжувався декілька хвилин, потім кріповці сіли на бричку і поїхали в місто».*¹⁰⁸

Ще більш жахливим був розстріл влітку 1942 р. кріповцями більше 30 жінок з грудними дітьми на руках. Краєвський і Крицина посадили цих жінок у ряд лицем до паркана і заставили тримати дітей на руках. Самі вони підходили по чергово до кожної жінки і розстрілювали їх з пістолета вистрілом в потилицю, а потім вбивали дитину на руках мертвої матері. Цікаво, що після розстрілу жінка Краєвського страшно сварила свого чоловіка, проклинала і звинувачувала, що через його злочинства вона не може мати дітей.¹⁰⁹

У книзі пам'яті Калуша Моше Етінгер згадує: *«Із 7000 євреїв Калушського гетто вижило лише 17. Серед людей, які допомагали євреям під час ліквідації гетто, були Захаріаш Плаксей, співробітник Товариства експлуатації калійних солей у Калуші, та його дружина Броніслава. Вони врятували Сару і Салома Сапіро та їхнього сина Хаїма, Давіда Гальперна, Міріам Гельфгот і Розу Унгар. Родина Плаксей отримала статус «Праведники народів світу»¹¹⁰».*

---

¹⁰⁷ Галузевий державний архів Управління Служби безпеки України в Івано-Франківській області. Ф 4. Спр. 69, т. 2. 14.; Сергій Адамович Злочини нацистської Німеччини в м. Калуші (1941-1944 рр.) // Українознавчі студії, Івано-Франківськ, Плай, 2018, 19.

URL: <https://journals.pnu.edu.ua/index.php/ukrst/article/view/3208/3642>

¹⁰⁸ Галузевий державний архів Управління Служби безпеки України в Івано-Франківській області. Ф 4. Спр. 69, т. 2. 7.

¹⁰⁹ Галузевий державний архів Управління Служби безпеки України в Івано-Франківській області. Ф 4. Спр. 69, т. 1. 292.

¹¹⁰ URL: https://righteous.yadvashem.org/?search=%D0%9F%D0%BB%D0%B0%D0%BA%D1%81%D0%B5%D0%B9%20%D0%97%D0%B0%D1%85%D0%B0%D1%80%D0%B8%D0%B0%D1%88&searchType=righteous_only&language=ru&itemId=4037933&ind=0

Захаріаш і Броніслава Плаксей

Роза Унгар

Меморіальний монумент споруджений на пам'ять про євреїв, які загинули в роки німецької окупації на Калущині.

Коломия, площа ринок. 1907 р.¹¹²

Перша згадка про Коломию датується серединою XIII століття (1240) та міститься в Галицько-Волинському літописі¹¹³.

1405 року отримала магдебурзьке право, яке захищало в першу чергу права чужинців, але й надавало певні привілеї — магістрат одержав право відкрити кілька власних цехів і майстерень, а також збирати на потреби міста податки з навколишніх сіл. У Коломиї поживалась торгівля, зокрема так звані «коломийці» активно гандлювали сіллю, яку видобували в краї; розвивалися ремесла.

1772 року після першого поділу Речі Посполитої Коломия відійшла під владу Габсбургів, а за новим адміністративним поділом 1781 року ввійшла до Станіславського округу і втратила функції повітового центру. У цей час у Коломиї активно оселялися німці-колоністи.

22 січня 1919 року Коломия стала містом у складі Української Народної Республіки.

До 1939 року Коломия стала другим після Львова центром культурно-громадського життя Галичини.

¹¹¹ Kolomyja // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa : Druk «Wieku», 1883. — Т. IV. — S. 283. (пол.). URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_IV/283

¹¹² URL: <https://kresy.org.pl/8763052,foto.html?idEntity=7812333>

¹¹³ Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. — К.: Дніпро, 1989. — XVI+591 с. ISBN 5-308-00052-2. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://web.archive.org/web/20130516011747/http://litopys.org.ua/links/galvol.htm>

18 вересня 1939 року радянська 23-тя танкова бригада захопила місто, роззброєно 10 тисяч польських вояків зі складу 24-ї, 2-ї та 5-ї піхотних дивізій¹¹⁴. У місті встановилася радянська окупаційна влада.

Одразу ж після «золотого вересня» були заборонені всі польські та українські політичні партії, громадські й молодіжні організації, різні соціально-економічні, культурно-освітні та наукові товариства, припилили свою діяльність видавництва, редакції чисельних коломийських часописів, зачинено читальні, а з бібліотек вилучено ідейно застарілу літературу й замінено її комуністичною.

1941—1944 роки були найтрагічнішими для коломиян під час німецької окупації.

Торговиця у Коломії, 1938 р.¹¹⁵

¹¹⁴ В. Бешанов. Червоний блицкриг.

URL:https://www.google.com.ua/books/edition/%D0%9A%D1%80%D0%B0%D1%81%D0%BD%D1%8B%D0%B9_%D0%B1%D0%BB%D0%B8%D1%86%D0%BA%D1%80%D0%B8%D0%B3/yacrE3ju70C?hl=ru&gbpv=1

¹¹⁵URL: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/zruchnii-deshevii-i-nebezpechnii-vzhivane-storokiv-tomu/>

Єврейська громада¹¹⁶

Перше єврейське поселення у Коломиї відоме вже у XIII ст. – доби, коли євреїв час від часу виганяли з окремих міст або регіонів, а їхнє майно конфіскували. Як й іншим, йому надали привілеї польського короля Казимира III Великоговід 1364 і 1367 рр., які повторювали привілей 1264 р. польського короля Болеслава Благочестивого. Коломийські євреї вважалися власністю польського короля, зобов'язувалися сплачувати різні податки на користь монарха і ради міста, виконувати низку повинностей. Згідно з привілеями Люблінського коронного сейму 1569 р. у місті, в окремій ділянці поблизу пл. Ринок оселялися львівські євреї. Відтоді компактне розселення євреїв в міському центрі сприяло виникненню уявлення про переважання єврейського населення в загальній етнічній структурі міста. Це уявлення, спочатку неправильне, не тільки відображало тенденцію до збільшення частки євреїв серед городян, але й само формувало картину розселення євреїв у місті: прагнення єврейських купців і ремісників жити в торговому центрі не суперечило потребам єврейської общини в організації відособленого життєвого простору.

Ко́лому́жа. Будка з „kwasem gruszkowym“ на targu. — Pologne. — Poland. Fot. H. Gąsiorowski.

Єврейські торговці на ринку в Коломиї¹¹⁷

¹¹⁶ Іван Монолатій Забутий світ – коломийські євреї // Незалежний культурологічний журнал «І». – Львів, 2007. – № 48. – С. 209 – 2016.

URL: https://shron3.chtyvo.org.ua/Chasopys_Ji/N48_Hebreyskyy_use-svit_Halychyny.pdf?; URL: <https://www.ji.lviv.ua/n48texts/kolomyja.htm>; Pinkes Kolomey, Memorial Book of Kolomey, Shlomo Bickel, Rausen Bros, 1957, New York; Seferzikaron le-kehilat Kolomey ve-ha-seviva, Kolomey memorial book, D. Noy, M. Schutzman, 1972, Tel Aviv.

¹¹⁷ URL: <https://gk-press.if.ua/golokost-u-kolomyyi-znaty-pam-yataty/>

Під час перепису володінь у 1616 р. королівська комісія наказала коломийському старості Петрові Корицінському збудувати єврейську синагогу та виділити місце для єврейського кладовища, з умовою звільнення цих ділянок Коломиї від податків. Визначаючи економічний стан єврейської громади, з люстраційного акта 1616 р. дізнаємося, що євреї щороку вносили у старостівський двір 20 талерів, а євреї-різники, разом з християнами – 40 каменів сала.

З середини XVII ст. у містах Польщі почали зводити капітальні будівлі, а Коломия, з її розвиненими соляними промислами і численними німецькими та єврейськими колоністами, була перспективним містом Речі Посполитої. Саме тому в 1664 р. завдяки турботам рабина А. Вольфа (Rabbi A. Wolf) євреї забудували навколоринкову площу, звели нову синагогу, рабином якої став пізніше невідомий нам рабі Хаїм. Наприкінці XVIII ст. було перебудовано й так звану Велику синагогу, зображення якої, на жаль, збереглося лише на старих поштівках. Світський характер нової синагоги зумовлювали як теологічні, так і ритуальні традиції євреїв, які вбачали у ній не лише молитовний будинок, а й осередок міського громадського життя.

Єврейські діти. Коломия, 1900 рр.¹¹⁸

¹¹⁸URL: <https://sztetl.org.pl/en/file/19302?ref=art&nid=137492>

Зазвичай, коломийським євреям належав значний відсоток земельних ділянок. У їхніх руках були вся торгівля і великі грошові капітали. Відомо, що у 1765 р. в Коломиї проживали 1 072 євреї: здебільшого купці, крамарі, посередники – фактори й орендарі різних промислів, переважно солеварень.

Для підвищення ролі освіти й культури єврейська община у 1778 р. створила єврейську школу, що стала першим стаціонарним навчальним закладом коломийських євреїв. Велику синагогу наприкінці XVIII ст. було перебудовано, стіни прикрашено декоративними елементами барокового стилю, а під час реставраційних робіт 1798 р. певних змін зазнав інтер'єр. З 1787 р. при синагозі була традиційна єврейська початкова школа – хедер, де вивчали Тору і Талмуд. У 60-х рр. XIX ст. коломиянка Гулесова організувала дитячий садок для єврейських дітей, а 1866 р. було відкрито другу початкову школу.

Прийом імператора Карла I Коломийським рабинатом.¹¹⁹

Статистично в 1869 р., під час офіційного перепису населення Коломиї та її околиць, було встановлено, що число євреїв дорівнює 9 019 осіб, тоді як на 15 000 городян у 1861 р. їх налічувалося 8 300 осіб. Адміністративно-правне становище євреїв відображала спеціально створена ізраїльська гміна, до правління якої в 1876 р. входили Соломон Вісельбер (Solomon Wiselber), Давид Кріс (Dawid Kriss) та Йосиф Функенштайн (Josef Funkenstein).

Чимале соціальне значення в житті міста мало відкриття 34 квітня 1854 р. міської лікарні, збудованої на кошти єврейської общини, в якій, як повідомляють тогочасні джерела, було 20 лікарняних ліжок. Окрема сторінка

¹¹⁹URL: <https://sztetl.org.pl/en/file/2447?ref=art&nid=137492>

життя коломийських євреїв – діяльність Будинку для старців та калік, відкритого 1898 р. на кошти ізраїльської гміни.

У другій половині XIX ст. євреї вже становили найчисельнішу групу серед коломийців, а 1882 р. – 41,4% усього населення міста.

Коломия, синагога. 1910 р.¹²⁰

На початок XX ст. кількість євреїв продовжувала зростати. Так, у 1911 р. в Коломійі, разом з приміськими селами Дятьківці і Шепарівці, налічувалося 7 850 греко-католиків, 8 244 римо-католиків, 16 750 юдеїв (51% населення).

Найвідомішою з коломийських єврейських шкіл кін. XIX – поч. XX ст. була чотирикласна чоловіча школа «Шкільного фонду на організацію та утримання шкіл для бідних дітей в Галичині, Буковині та Туреччині», родини відомих німецьких євреїв-меценатів і благодійників барона Йосифа фон Гірша (Baron Josef von Hirsch, 1805-1885) і барона Моріца фон Гірша (Baron Moritz von Hirsch, 1831-1896). Школу відкрили в 1896 р. у спеціально збудованому приміщенні (тепер – ЗОШ № 8).

Ще 1880 р. коломийські євреї заснували у місті осередок сіоністського руху, головою якого був Ізраель Фаденхрехт (Israel Fadenchrecht), котрий видавав часопис «Ізраель» гебрійською мовою. Цікаво, що на 1-му сіоністському конгресі в Базелі 1897 р. Коломию репрезентували Соломон Зінгер (Solomon Singer) та якийсь Розенгехт (Rosenhecht), тоді як столицю коронного краю – Львів – лише один делегат.

¹²⁰URL: <https://sztetl.org.pl/en/file/22846?ref=art&nid=85775>

Політична активність єврейської молоді виявлялася у творенні скаутських загонів Га-Шомер Га-Ца'ір, а симпатичні ревізіоністів готували себе до збройної боротьби в організації Бетар Ор Трумпелдер .

Напередодні II Світової війни, 1939 р., за відомостями міського перепису населення, в Коломиї проживало 44 000 осіб, з яких 15 000 – євреї.

В історії галицького міста Коломиї єврейська община відіграла виняткову роль. З одного боку, львівські євреї, що оселилися тут з 1569 року, певною мірою піднесли пізньосередньовічну економіку міста, чисельно переважаючи корінне населення. З іншого, активізація євреїв у новітню добу проклала їм шлях до міського управління та зосередження влади в їхніх руках, відкривала явні можливості як позитивного, так і негативного втручання у розвиток міжнаціональних відносин. Упродовж майже 400-літньої історії общини євреї Коломиї були і залишаються невід'ємною частиною історії міста. Поряд з українцями, поляками, вірменами та німцями вони творили власну історію регіону, розташованого між двома світами – Сходом і Заходом.

На жаль, історія функціонування єврейської Коломиї після II Світової війни майже повністю припиняється.

Голокост¹²¹

Саме місто Коломия стало центром Коломийського округу, залишаючись й окремою адміністративною одиницею на чолі з міським комісаріатом. За даними перепису 1931 р., у Коломиї проживало 14137 євреїв (41,8% від загальної кількості населення міста), за статистичними даними на 01.01.1939 р. – 15100 (42,5%) [20, с. 181, 189]. Наприкінці 1940 р. у містечку налічувалося – 17100 [19, с. 135], напередодні 22 червня 1941 р. – 19500 [32, 5.27]. Імовірно, що кількість єврейського населення міста зросла за рахунок біженців із Заходу та новоприбулих радянських працівників із СРСР. Більше тисячі євреїв евакуювались, утекли або були призвані в армію.

Коломия була окупована угорськими військами 1 липня 1941 р., які контролювали місто протягом місяця. У липні 1941 р. у місто прибуло ще біля чотирьох тисяч євреїв, депортованих з Угорщини [19, с. 136, 146; 32, 3.27]. Уже в перший день окупації міста, 1 липня 1941 р., двадцятьох найбільш авторитетних членів єврейської громади Коломиї примусили вручну демонтувати пам'ятник Леніну. Вони загинули на місці. За одними даними, це була антисемітська акція місцевого населення [19, с.134], за іншими, - наказ віддано угорською адміністрацією, а сама акція проходила під контролем української поліції [32, 5.27].

З 29 липня 1941 р. євреї повинні були носити спеціальні розпізнавальні знаки – пов'язки із зіркою Давида й виконувати різноманітні принизливі примусові роботи: очищення міста, парку, каналізації, ремонт доріг та ін. [7, арк.1-287; 8, арк.1-11]. 1 серпня 1941 р. у Коломиї створено юденрат, який очолив М.Горовіц – колишній старший поручик польської армії. Почав також

¹²¹Любов Соловка Геноцид євреїв Коломийського округу дистрикту Галичина (1941-1944 pp.). URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Solovka_Liubov/Henotsyd_ievreiv_Kolomyiskoho_okruhu_dystryktu_Halychyna_1941_1944_rr.pdf?PHPSESSID=atcb9t9aaqn0t4luev7ekcfmq7

діяти Єврейський комітет допомоги, до якого входило майже 100 осіб, і при ньому - єврейська лікарня [6. арк.82-82 зв.; 92-92 зв.]. 19 серпня 1941 р. на євреїв міста накладено контрибуцію: вони зобов'язані були здати все золото, срібло, коштовності, шкіряні, хутряні й зимові речі тощо [2, арк.36-38].

Німецькі танки на вулицях Коломиї, II світова війна, червень 1941р.¹²²

Масове знищення євреїв почалося 12 жовтня 1941 р.: близько трьох тисяч осіб зігнали до в'язниці, розмістили в камерах по 80-100 чоловік і протримали там без їжі й води три доби [32. 5.28]. Після цього знесилених повели на розстріл на околицю Шепарівського лісу. 80 євреїв були розстріляні ще напередодні, після того, як вони викопали яму розмірами 10x 10 м (саме такі квадратного розміру заглибини простежувалися, починаючи з узлісся Шепарівського лісу, справа від головного шосе, ще в 1960-х роках) 117, с.611. Перед стратою рабин встиг прочитати молитву "Шма Ізраель". Зауважимо, що 12 жовтня 1941 р. – у день єврейського нового року Рош-га-шапа - відбувся й наймасовіший розстріл євреїв Станіслава.

6 листопада 1941 р. під час акції, "присвяченої" річниці Жовтневої революції на єврейському цвинтарі в Коломиї розстріляно групу єврейської інтелігенції – декілька сот осіб. 24 січня 1942 р. на цьому ж місці загинуло ще 400 адвокатів, учителів, лікарів, підприємців-євреїв [19, с.146; 32, 5.28].

¹²²URL: <https://kl.informator.ua/2023/12/03/kolomyya-vijna-i-soldaty-33-istorychni-foto/>

15 листопада 1941 р. 500 осіб – в основному літніх людей, хворих – убивці стріляли в Шепарівському лісі. А 23 грудня 1941 р., тут таки ж, знищено велику групу євреїв, які мали закордонні паспорти – 1200 осіб в основному біженців з Угорщини, а також з Німеччини [32, 5.28].

Із середини листопада 1941 р. до 26 березня 1942 р. триваю переселення є Коломій в гето [19, с.140]. Воно складалося з трьох діляниць, розташованих у різних районах міста. Кожна з них була оточена парканом, а вікна, які виходили на "арійський" бік, забиті дошками. Гето №1 займало східну частину центру міста й було обмежене вулицями Валова, Коперника, Легіонів, Пілсудського, східною й північною частинами ринку. Умови проживання в гето зимою-весною 1942 р. були дуже важкі. Юденратом була організована їдальня для особливо потребуєчих і дітей-сиріт [32, 5.29], але продуктів катастрофічно не вистачало й щоденно багато євреїв помирало від голодуй хвороб.

Коломия, гето. 1942 р.¹²³

З 3 березня 1942 р. нацисти приступили до організації гето №2, яке розмістилося поруч із гето №1 і прилягало до Чорного потоку. Його межами були вулиці Совінського (Мокра), Легіонів, Замкова й св. Мартина. Гето №3, яке знаходилось у Кутському передмісті, охоплювало райони Торговиці, Млинівку, вулиці Ломану, лівий бік вул. Словацького, Декерта, Старогончарну й Новий Світ [16, с.1].

¹²³URL:<https://pik.net.ua/2022/02/01/kolomyjske-getto-79-rokiv-tomu-u-misti-bula-progoloshena-yudenfraj-foto/>

У всіх трьох дільницях гетто знаходилося приблизно 18-20 тисяч євреїв [19, с. 147; 32, 5.28-29]. Заданими В.Крупської, у гетто навіть вдалось організувати навчання дітей [32, 5.29]. З 1 червня 1942 р. у ньому діяла організація *Judische Soziale Hilfs*, у якій працювало 26 осіб, та аптека, що функціонувала при ній [6, арк.52-52 зв.].

1 квітня 1942 р., у день, коли греко-католики святкували Пасху, окупанти підпалили гето №2 разом з його мешканцями. Це була “розплата” за невиконання наказу гестапо стосовно видачі протягом 24-х годин одного єврея – колишнього радянського активіста, який нібито переховувався в гетто. Після того, як відведений нацистами час минув, а ніхто так і не був виданий почалась “акція”, у результаті якої розстріляно 250 осіб: більше ста – переважно діти й літні люди – згоріли в районі вул. Новий Світ і Старий Світ, а основну частину – за різними даними від 2-х [30. с.160] до 5-ти тисяч [19. с.147; 32, 5.29] - зігнали у двір в’язниці, а через два дні – 3 квітня 1942 р. відправили в табір смерті Белжець. Це була перша партія євреїв з Коломиї, які загинули в цій фабриці смерті [19, с. 147; 32. 5.29].

У червні 1942 р. у Коломийському гетто перебувало майже 11 тисяч місцевих і близько 5 тисяч євреїв з округу.

7 вересня 1942 р. євреям було наказано з’явитися о 5.30 на збірний пункт біржі праці нібито для “реєстрації”. У призначений час зібралось 5300 осіб, ще 600 євреїв зігнали з оточеного гетто, але тільки одну тисячу з них відділили як необхідну робочу силу. Решту завантажили по 100 і більше осіб у вагони, які забили цвяхами, запломбували й відправили в Белжець. У цей день, згідно зі звітами німецьких каральних органів, було “переселено” 4769 євреїв, а ще 300 євреїв – заразних, ослаблених і непридатних до транспортування – розстріляли на місці; 200 чол. померло у вагонах, частина євреїв уночі, протиснувшись через віддушини, втекла. 15 з утікачів були вбиті [18. с.326-328].

Частину спеціалістів-євреїв з Коломиї в жовтні 1942 р. переселили в «юлаг» Станіслава [28. с.204], а гетто №2 і №3 у листопаді 1942 р. закрили. Тих, хто вцілів, перевели в гетто №1 (в основному в приміщення лікарні й головної синагоги). У частково спаленому ще у квітні 1942 р. гетто №1 у середині грудня 1942 р. залишалось 1,5-2 тис. євреїв [32, 5.30]. У грудні 1942 р. і січні 1943 р. розстріли проходили на єврейському цвинтарі Коломиї. Основну частину останніх в’язнів гетто знищили 20 січня 1943 р., зігнавши їх перед цим у будинки на вул. Валовій. У ніч з 31 січня на 1 лютого була проведена т. зв. “ліквідаційна акція” – розстріляна остання тисяча коломийських євреїв. 1 лютого 1943 р. Коломия була оголошена “юденфрай”. Станом на 1 березня 1943 р. за німецькими статистичними даними, у Коломиї залишилися живими семеро євреїв, а в окрузі – 15 [3, арк.43]. Усіх їх, крім лікарів, які покінчили життя самогубством, розстріляли в березні 1943 р. на цвинтарі.

Сучасник тих подій В.Кобринський так писав про Шепарівський ліс, де здійснювалися акції знищення: «Жахливі речі відбувалися в цьому лісі — плач та лемент чули не лише селяни, але й мешканці Коломиї» [24, с.93]. Із середини жовтня 1941 р. Шепарівський ліс став місцем масового розстрілу не тільки євреїв міста Коломиї, але й Коломийського округу:

- 16-17 жовтня 1941 р. тут загинуло 1918 євреїв з Косова й 114 - із с. Вербовець [11, арк.2];

- у лютому 1942 року колону з 500 осіб примусили йти до місця розстрілу з піднятими вгору руками; тих, хто опускав руки, розстрілювали на місці (ймовірно, це були євреї з Обертину, оскільки є дані, що саме в цей час нібито за комуністичну діяльність розстріляно в Коломиї обертинських євреїв);

- 23 лютого 1942 р. тут розстріляно 40 євреїв із с. Кобаки [10, арк.27]; - 29 березня 1942 р. на цьому ж місці знищено 55-60 євреїв із с. Раківчик [12, арк. 19 зв. - 20 зв.];

- 8 і 11 квітня 1942 р. у Коломию “переселили” 250 євреїв із Пістиня й 900 - із Заболотова.

Згідно з розпорядженням Коломийського окружного староства від 11 квітня 1942 р. “Про концентрацію євреїв округу” основними місцями їх локалізації визначено міста Коломию, Снятин і Городенку. До Коломиї наказано було переселити євреїв з Косівського, Коломийського повітів, а також із Заболотова Снятинського й Обертину Городенківського повітів. Після 24 квітня 1942 р. євреям було заборонено проживати в інших містах і містечках округу. Виняток зробили лише для тих, хто працював на військових заводах у Кутах, Косові, Заболотові й Печеніжині [1, арк.1]. За наказом органів влади Коломийського округу від 17 червня 1942 р. у Коломийське гетто до 1 липня 1942 р. повинні були переселитися всі, хто не мав свідоцтв, що видавалися біржею праці, у т. ч. і члени сімей працюючих, яким до цього часу ще дозволялося проживання у вищеназваних населених пунктах [4, арк.22].

З квітня 1942 р. у Коломийське гетто почали прибувати євреї з різних населених пунктів округу:

- 56 осіб із с. Хом’яківка, 13 - із с. Малий Гвоздець, 45 - із с. Джурків;

- 500 - із Печеніжина, 14 - із с. Прикмище, 16 - із с. Сороки;

- 24 квітня 1942 р. у Коломию (за різними даними) “переселили” від 700 до 1200 осіб з Гвіздця, 1 120 - з Обертину, із сіл Жуків, Лука, Якубівка та ін. [13, арк.33, 49-50], 1000 чол. - з Косова;

- у травні 1942 р. - 1060 євреїв з Яблунова, 23 - із с. Росохач; - у травні-червні - більше двох тисяч чол. з Городенки й Городенківського повіту [32, 5.29].

Усього в травні-червні 1942 р. у Коломийському гетто було зосереджено близько 5 тис. євреїв округу. Згодом, на початку й у кінці червня 1942 р. (зокрема, тільки 27-28 червня 1942 р. - 2 тис. [32, с.29; 28, с. 198]), їх чекало нове “переселення” - у табір масового знищення Белжець.

Згідно з розпорядженнями Коломийського окружного староства від 14 і 17 серпня 1942 р. і командування поліції й СД від 10 вересня 1942 р. після 30 вересня 1942 р. євреям округу фактично було заборонено перебування в інших населених пунктах (окрім Коломиї). Розпочалась акція переселення в Коломию євреїв з Городенки, Снятина, Косова, Заболотова [4, арк. 19; 5, арк.23; 9, арк.116].

Нахман Бірнберг Кернер народився в Коломиї у 1880 році. Він був торговцем тканинами. До Другої світової війни жив у Коломиї. Нахмана було вбито під час Шоа.¹²⁴

5-8 вересня 1942 р. у Коломию пригнали євреїв з Косова (500-600 осіб). Пістиня (більше 300), Обертина (400), Гвіздця (1200), Рожнева (355 [10, арк.25]) та ін.; 9 вересня 1942 р. - 1500 євреїв з Кут і 400 схоплених і повернутих румунами євреїв з Косова (пішим маршем по 50 і 35 км). Але вже 7 і 10 вересня їх разом з коломиїськими євреями вивезли в табір смерті Белжець.

---

¹²⁴URL: <https://collections.yadvashem.org/en/photos/14370144>

1500 євреїв з Городенки (включаючи пригнаних сюди чотири сотні євреїв з Обертина) та 1582 євреї із Снятина й навколишніх сіл і містечок повіту, у т. ч. 500 євреїв із Заболотова, 7 вересня 1942 р. теж були відправлені в Белжець. Їх шлях також пролягав через Коломию, оскільки є дані про те, що в цей час у Коломию прибули по десять “завантажених” вагонів з Городенки й Снятина. Ще тридцять вагонів були “завантажені” в Коломиї. До них потрапили зігнані на збірний пункт більше 4-х тисяч осіб (250 спеціалістів відокремили, 100 чол. було вбито під час проведення акції). Загальна кількість євреїв, відправлених 10 вересня 1942 р. у “поїзді смерті” з 50-ти вагонів, складала 8205 осіб. Дев’ять, позначених буквою “Л”, вагонів (1000-1500 чол.) були “розвантажені” на приміській зі Львовом ст. Клепарів, оскільки їх “пасажирів” відібрали для робіт у таборі примусової праці. Кінцевим пунктом призначення для інших став табір смерті Белжець. Спека, перевтома після виснажливого пішого маршу до Коломиї, голод, перевантаження вагонів, у яких їхало по 180-200 осіб, трупний сморід призвели до того, що близько двох тисяч осіб померло ще дорогою [18, с.328-329]. Загальна ж кількість вивезених у табір смерті Белжець 7 і 10 вересня 1942 р. складала 12974 чол. З них майже 5 тис. - коломийські євреї, решта - з округу. Були сміливці, які намагалися втекти дорогою: зафіксовані навіть спроби виламати стіни й стелю вагонів [18, с.326-329].

У вересні 1942 р. 34 євреї із с. Виноград і 335 із с. Рожнів були розстріляні в Шепарівському лісі. У жовтні 1942 р. у Коломию вивезли 700 євреїв з Печеніжина. 11- 12 жовтня 1942 р. у Белжець відправили “останню партію” з Коломиї - 4 тисячі євреїв, у т. ч. і всіх дітей із сиротинців.

Таким чином, узагальнюючи наведені вище цифри, можемо констатувати, що серед євреїв, які загинули в Шепарівському лісі, і між вивезених через Коломию в Белжець, були мешканці:

- Городенки й Городенківського району - 3750 осіб; - Гвіздця й сіл Гвіздецького району - за різними даними від 700 до 2400 осіб;
- Заболотова - 1800 чол.;
- Печеніжина - 1200 чол.;
- Коршівського району - близько 240 осіб (у т. ч. із сіл Камінна, Фатівці, Хлібичин, Черемхів та ін.) [12, арк.1];
- Косова й Косівського району - 3-3,5 тис. євреїв (у т. ч. із с. Вербовець - 114. Старий Косів - 85-96 [11, арк.67; 14, арк.25], Кобаки - 16, Пістинь - більше 500 та ін.), Кут і Кутського району - 1,5-2 тисячі чол. (у т. ч. із села Рожнів - 335 осіб);
- Обертина й Обертинського району - 1620 (с. Липа, Лука, Якубівка та ін.);
- Снятина й Снятинського району - 1582 (с. Балинці - 12, Видинів - 44, Завалля -31 , Ільїнці - 25, Кулачки - 8, Микулинці - 53, Орелець -14);
- Яблунова - 1060 осіб та, імовірно, із сіл і містечок району (з Космача - 230 осіб).

У червні 1943 року німці оголосили Коломийський округ “вільним від євреїв” [29, с.96].

Після звільнення Коломиї 29 березня 1944 р. зі схованок вийшло тільки 32 євреї, їх переховували монахині-урсулянки та мешканці навколишніх сіл. Семеро з них удостоєні звання Праведників Миру: Г.Гайдейчук, З.Крушельницький, О.Онуфрійчук, Ф.Сливинецька, І.Слив'як і сім'я Оршанських. За переховування євреїв були розстріляні Д.Клецьан, Дембська, Долинська й сім'я Бернацьких [15, арк.37-40; 19, с.149-150].

У вогні Катастрофи загинув рабин Снятина Сімсон Ефраїм (син Нафталі Мешулама Файвіша Ефраїма) разом з родиною, головний рабин Косова - цадік Хаїм Хагер у листопаді 1942 р. депортований у Белжець; серед загиблих у Коломийському гето - публіцист, редактор, автор художніх і музичних творів, активіст юденрату Фріш Авраам (загинув у 1943 р.), піаністка, випускниця Львівської консерваторії Дебора Бухвайц та ін. [24, с.92].

Проаналізовані нами джерела й проведені на основі них підрахунки свідчать, що через Коломию пройшло 37-40 тисяч євреїв. З них близько 12,5-16 тис. - це євреї - мешканці цього міста, 19-20 тисяч жителів Коломийського округу та 4 тисячі угорських євреїв. 3,5-4 тисячі жертв загинуло на єврейському цвинтарі Коломиї (тут також ховали вбитих у місті під час проведення акцій), більше 9300 осіб розстріляли в Шепарівському лісі й більше 23300 були вивезені в Белжець.

Шепарівці – пам'ятник на місці розстрілу, 27.07.2012.¹²⁵

¹²⁵URL: <https://sztetl.org.pl/pl/media/1827-szeparowce-pomnik-w-miejscu-egzekucji?ref=art&nid=47041>

Література

1. Державний архів Івано-Франківської області, ф. 636, оп. 1, спр. 12-49 арк. 2. Там само. - Ф. Р-37, оп. 1, спр. 1. - 93 арк. 3. Там само. - Ф. Р-37, оп. 1, спр. 13. - 43 арк. 4. Там само. - Ф. Р-39, оп. 1, спр. 54. - 22 арк. 5. Там само. - Ф. Р-41, оп. I, спр. 18. - 312 арк. 6. Там само. - Ф. Р-57, оп.1, спр. 104. - 147 арк. 7. Там само. - Ф. Р-60, оп. Ід, спр. 1. - 287 арк. 8. Там само. - Ф. Р-60, оп. Ід, спр. 2. - II арк. 9. Там само. - Ф. Р-60, оп. 1, спр. 8. - 224 арк. 10. Там само. - Ф. Р-98, оп. 1, спр. 16. - 162 арк. 11. Там само. - Ф. Р-98, оп. 1, спр. 19. - 70 арк. 12. Там само. - Ф. Р-98, оп. 1, спр. 20. - 83 арк. 13. Там само. - Ф. Р-98, оп. I, спр. 24. - 167 арк. 14. Там само. - Ф. Р-1336, оп. 1, спр. 1г. - 138 арк. 15. Там само. Ф. Р-2014, оп. 1, спр. 148. - 140 арк. 16. Відділ фондів музею історії м. Коломиї. - Др.-11679. - 1 арк. 17. Вісник Івано-Франківської обласної ради та Івано-Франківської обласної державної адміністрації. - 2000. - № 29-30 (жовтень-листопад). Некрополі Прикарпаття. - 210 с. 18. Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941-1944 гг. / [сост. А. Круглов]. - К., 2002. - 486 с. 19. Арсен Б. С. Моя гірка правда. Я і Холокост на Прикарпатті / Арсен Б. С. - Надвірна, 2004. - 366 с. 20. Копчак С. І. Етнічна структура й міграції населення українського Прикарпаття: статистико-демографічне дослідження / Копчак С. І., Мойсеєнко В. І., Ромашок М. Д. — Львів Світ. 1996. — 282 с. 21. Круглов А. И. Хроника Холокоста в Украине / Круглов А. И.; "Ткума", Центральный украинский фонд истории Холокоста. - Днепропетровск: Центр "Ткума"; Запорожье: Премьер, 2004. - 208 с. - (Серия "Украинская библиотека Холокоста"). 22. Мельничук О. Трагедія Шепарівського лісу / О. Мельничук // Прикарпатська правда. 1994. 14 вересня. 23. Монолатій І. С. Забутий світ - коломийські євреї/І. С. Монолатій // Хроніка-2000. - 1998. - № 21-22. - С. 145-152. 24. Монолатій І. Катастрофа коломийського єврейства (за матеріалами радянських періодичних видань часів "відлиги", 1960-ті рр.) / І. Монолатій // Катастрофа європейського єврейства під час Другої світової війни. Рефлексії на межі століть: матеріали конф. 29-31 серпня 1999 р. / Інститут юдаїки, Національна бібліотека імені В. І. Вернадського. — К.: Дух і Літера, 2000. — С. 89-94. 25. Монолатій І. Косів / І. Монолатій // Незалежний культурологічний часопис "1": Гебрейський усе-світ Галичини. - 2007.-№ 48. - С. 230-234. 26. Рабинович Я. Й. На зламі віків: до 1000-річчя проживання євреїв в Україні / Рабинович Я. И. - К., 1998. - 360 с. 27. Титинюк М. Трагедія Шепарівського лісу / М. Титинюк // Червоний прапор. - 1967. 22, 24-25, 31 березня, 5 квітня. 28. Хонигсман Я. Катастрофа єврейства Західної України. Євреї Восточної Галиції, Західної Волини, Буковини і Закарпаття в 1933-1945 роках / Яков Хонигсман. - Львів, 1998. - 352 с. 29. Енциклопедія Коломиї. - Коломия: Вік, 2006. — Зшиток 4: літери Г, Ґ. - С. 95—97, 202-203. 30. Круглов А. И. Катастрофа українського єврейства 1941-1944 гг.: знцикл. справочник / Александр Иосифович Круглов. - Харьков: Каравелла, 2001. - 376 с. 31. Круглов А. И. Энциклопедия Холокоста: еврейская энциклопедия Украины / Александр Иосифович Круглов; [ред. И. М. Левитас]. - К., 2000. - 224 с. 32. Krupska Bożena Gdzieszum Prutu/ I.B. Krupska // Bialetyn informacyjny oddziału miłośników w Kolomyi «Pokucie». - 1988. - № 2 (26). - s. 27-31

Косів, 1903 рік.¹²⁷

Найдавніша історична згадка про Косів відноситься до 1424 року: великий князь литовський Свидригайло подарував село «вірному слугі» Максимові Владу Драгосиновичу. Поселення стало містом у другій половині XVI ст. (за польсько-литовської доби) завдяки цінним покладам солі.

За австрійських часів життя стало впорядкованішим. За патентами від 1773, 1778 і 1786 рр., спрямованими на одержавлення солі, косівські соляні маєтки, тобто містечко з довколишніми селами, перейшли з приватної власності в державну.

За Польщі продовжували розвиватися мистецькі промисли, зокрема, виробляли продукцію килимарні «Гуцульське мистецтво», Грунковського, Медведчука, Гільмана, трикотажні Шніберга і Рунда.

22 вересня 1939 в Косові була встановлена радянська влада. Під лозунгом допомоги пригнобленим «братом-українцям» були націоналізовані пансіонати, килимарні, млини, крамниці та інші господарства, що контролювалися переважно поляками та євреями.

На початку німецько-радянської війни, Косів 1 липня тимчасово захопили союзницькі з Німеччиною угорські війська, які грабували крамниці, пансіонати, оселі, звідки забирали посуд, білизну, столи, крісла, малюнки, вікна, двері й усе це вивозили в Угорщину, однак утворенню української адміністрації не перешкоджали. Німці, перебравши в серпні владу від угорців,

¹²⁶Kossów, Kosów (z Manasterkiem) // SłownikgeograficznyKrólestwaPolskiego. — Warszawa : Druk «Wiek», 1883. — Т. IV. — S. 473. (пол.). URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_IV/473; Ігор Пелипейко. Містечко над Рибицею: Книжка про Косів. — Косів: Писаний Камінь, 2004. — 572 с., іл.

¹²⁷Бібліотека Інституту Народознавства при НАНУ, Львів. URL: <https://uma.lvivcenter.org/en/photos/2903>

розпочали серію терористичних акцій: у перші ж дні негайно арештували й розстріляли діячів ОУН, які при угорцях масово вийшли з підпілля.

16-17 жовтня 1941 рано-вранці німці несподівано оточили єврейські квартали, вигнали всіх на вулиці й колонами проводили до в'язниці, а звідти підвозили Пістинською вулицею до гори, а потім відвели до великих ям, викопаних на Міській горі. Примушували роздягатися, а тоді підводили до краю ями і вбивали пострілами в голову. Не було пощади ні жінкам, ні старим, ні немовлятам. Решту вивозили в гетто (Коломия) і згодом розстрілювали в Шепарівському лісі.

Фрагмент площі Косівського ринку, 1938 р.¹²⁸

Єврейська громада¹²⁹

Косів розвинувся як місто в другій половині 16 століття завдяки цінним покладам солі. У цей період тут з'явилися євреї, але спочатку вони не створили самостійної комуні з усіма її установами. Перша конкретна згадка датується 1635 роком. Кладовище було збудовано лише у 18 столітті.

Єврейська громада зростає завдяки зусиллям власників, які спокушали поселенців різноманітними привілеями. Євреї найчастіше займалися торгівлею, здавали в оренду маєтки, соляні копальні, млини, корчми, збирали

¹²⁸URL: <https://kresy.org.pl/8255551,foto.html?idEntity=8255175>

¹²⁹Kosow (I), [w:] The Encyclopedia of Jewish Life Before and During the Holocaust, red. S. Spector, G. Wigoder, New York 2001, t. 2, s. 663; Іван Монолатій Косів // Незалежний культурологічний журнал «Ї». – Львів, 2007. – № 48. – С. 230 – 2016. URL: https://shron3.chtyvo.org.ua/Chasopys_Ji/N48_Hebreyskyy_use-svit_Halychyny.pdf

податки. Наприкінці XVIII століття в Косові було 250 греко-католицьких, 110 єврейських і 7 римо-католицьких родин.

Гори навколо Косова і Кутів прославилися тим, що саме тут, у печері на березі озера, сім років провів у молитвах і самоті засновник хасидизму Баал Шем Тов. Його дружина жила в сусідньому гуцульському селі. Вона відвідувала його рідко; коли вона приїхала, накопав глини, повантажив її на воза, а жінка повезла її в місто продавати, заробляючи на хліб. Баал Шем Тов проголосив, що «вся земля наповнена Богом». Згодом родич дружини Бешта, бродівський рабин Гершон Кутауер, не змирившись із таким способом життя, купив для них корчму, яка, однак, не принесла жодних прибутків.

Косівські євреї.¹³⁰

У 1772 році Косів увійшов до складу імперії Габсбургів. Австрійці націоналізували соляні копальні, а саме місто стало державною власністю. Велике економічне значення набуло ткацтво. Найбільшим заводом у цьому відношенні була фабрика Хільмана, пізніше перша, оснащена електродвигуном. Велике значення мало також виробництво сіток для волосся, де працювало близько 100 дівчат віком 12–20 років. У 1867 році Косів став столицею округу.

З ростом міста зростала і єврейська громада. Основними видами діяльності, крім зазначених вище, були ремесла: кравецьке, ковальське, слюсарне, годинникарське та ювелірне. Прихильників єврейського просвітництва (маскіл) тут було небагато. Проте хасидизм розвивався. Косова династія згодом стала дуже впливовою династією Вишніці. Серед провідних цадиків «з Косова» були: великий рабин Мойсей Гагер з Косова (1860–1925), автор праці «Лекет Оні». Прізвисько «з Косово» носять і сучасні лідери

¹³⁰Архів Косівського музею народного мистецтва та побуту Гуцульщини.

URL:<https://suspilne.media/366642-ditej-kidali-v-ami-zivcem-spogadi-93-ricnoi-paraski-motruk-progolokost-na-prikarpatti/>

хасидів із родини Хагерів, які живуть у Боро-Парку в США. Косоверська синагога працює в Брукліні; інший розташований у Цфаті, Ізраїль.

Косів, Зося Мільбауер. 1932 р.

Наприкінці XIX століття Косів став літнім курортом. Найвідоміші курорти в 1919 році належали Фернбаху і Штайнеру. У цей період тут переважало єврейське населення – на початку XX століття їх було 3,1 тисячі. Було 2560 євреїв і лише 374 греко-католики та 160 латинських католиків.

Значення сіоністів, особливо прихильників партії Мізрахі, постійно зростало.

Під час радянської окупації, яка почалася у вересні 1939 року, текстильну промисловість було націоналізовано, але надано кооперативної форми, що дозволило євреям обіймати керівні посади. Допускалося також релігійне життя. Багато біженців прибуло з районів, окупованих німцями.

Після приходу німців у вересні 1941 року відбулися численні репресії, а євреї були піддані режиму трудових таборів.

16–17 жовтня 1941 року німці розстріляли 2200 осіб біля мосту на Москалівці. Перед обличчям смерті благочестиві євреї одягали молитовні шалі та філактерії. Синагогу було спалено 24 квітня 1942 р. решту 700 осіб відправили до Коломиї, де вони загинули до 4 листопада того ж року.

Параска Мотрук згадує: «Коли прийшли німецькі окупанти, у сусідньому Косові почалися масові переслідування євреїв. Частина людей нацисти втратили на Міській горі. То страхи були. Бідних тих євреїв гнали туди. Вони, бідні, знали, на що йдуть. То так було чути стрільбу звідти, що Боже борони! Як вони звідти гатили, а тіла в яму скидали. Дітей кидали живими. За ніжку – і туди. Так що лазили діти по мерцях».¹³¹

¹³¹ Спогади Параски Мотрук. URL: <https://suspilne.media/366642-ditej-kidali-v-ami-zivcem-spogadi-93-ricnoi-paraski-motruk-pro-golokost-na-prikarpatti/>

Косів, єврейський цвинтар.¹³²

Косів, єврейський цвинтар.

---

¹³²Точний час заснування цвинтаря невідомий. За даними VAAD, найстаріший збережений надгробок відноситься до 1712 року. Найстаріший надгробок, знайдений експедицією ESJF, відноситься до середини XVIII століття, тому можна припустити, що кладовище виникло в цей період. Спочатку він зустрічається на австрійських картах 1860-1880-х років, пізніше був позначений на польських картах 1939 року. На цвинтарі, побудованому союзом цадиків Огалей, є три огелі. Одна присвячена родині Адмора Хаїма, автора Тората Хаїма, сина засновника Вижницької хасидської династії, його синів Адмора Якова Шімшона та сина Моше. URL: <https://www.esjf-cemeteries.org/survey/kosiv-jewish-cemetery/>